

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Történelem szak

Enyedi György unitárius püspök egyházi és irodalmi munkássága

Témavezető:

Dr. Guitman Barnabás

egyetemi tanár

Készítette:

Bencze Áron

történelem szakos hallgató

Piliscsaba, 2018.

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
II. A vizsgált téma szakirodalma	5
III. Az antitrinitárius eszme	8
III. 1. Az antitrinitarizmus kialakulása.....	8
III. 2. Dávid Ferenc szerepe az antitrinitarizmus elterjedésében.....	9
IV. A tordai országgyűlés és körülményei.....	12
IV. 1. János Zsigmond fejedelem szerepe az erdélyi reformációban	13
IV. 2. A tordai országgyűlés	14
IV. 3. A vallásszabadság kérdése	17
IV. 4. Az unitarizmus elterjedése	18
V. Enyedi György élete és munkássága	20
V.1. Enyedi György élete	20
V. 2. Enyedi György, a püspök	22
V. 3. Enyedi György egyházirodalmi munkássága.....	27
V. 4. Enyedi György szépirodalmi munkássága.....	29
V. 5. Enyedi György halála	35
V. 6. Enyedi György emlékezete	36
VI. Összegzés.....	38
Irodalomjegyzék	40
Nyilatkozat szakdolgozat szerzőség szabályainak betartásáról	43

I. Bevezetés

Szakedolgozatom az erdélyi Unitárius Egyház harmadik püspökét, Enyedi György (1592 – 1597 között töltötte be ezt a tisztséget) életútját kívánja bemutatni. A témaválasztásomat alapvetően nagypapám, Bencze Márton unitárius püspök munkássága idején útjára bocsátott Unitárius Arcképcsarnok című könyvsorozat határozta meg, melynek első kötete éppen Enyedi Györgyöt mutatta be, akit a korabeli Európa nemcsak teológiai és az egyházban végzett tevékenységéről ismerhetett meg, de egyúttal irodalmi munkássága is kimagasló volt. Szakedolgozatom alanya 1555-ben született, 13 évvel az Unitárius Egyház alapítása előtt, azaz azon kevés unitárius egyházi vezetők egyike volt, aki nem született unitáriusként tölthette be a legmagasabb egyházi tisztséget. Enyedi Györgynek sajnálatos módon viszonylag kevés az egyházi értékelése, annak ellenére, hogy egy rendkívül kiélezett és vallási szempontból bizonytalan helyzetben kellett ellátnia püspöki feladatait. Fontos kiemelni, hogy a reformáció ezen radikális irányzata egyedül Erdély földjén tudott olyan egyházzá szerveződni, mely megőrizve szabadelvűségét, ötszáz évvel később is jelen van a Kárpát-medencében. Az irodalomtörténet ezzel szemben komolyabb érdeklődéssel fordult felé, jóllehet, mindössze egyetlen irodalomtörténeti jelentőségű história fűződik személyéhez.

Enyedi György teológiai fő műve az 1598-ban Kolozsvárott kiadott *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet* című latin nyelven írt könyv volt, mely halála után egy évvel jelent meg. Az erdélyi antitrinitárius irodalom egyik legnagyobb hatású kötetét többek között a XVII. század második felében Németalföldön is kiadták, Európa-szerte nagy érdeklődést kiváltó vitákat gerjesztett, ezáltal rendkívül lényeges szerepet tölt be az antitrinitarizmus megismertetésében az egész kontinensen.

Számomra csak a szakedolgozat megírása közben rajzolódott ki az erdélyi teológus munkásságának sokszínűsége: egyházban és az egyházépítésben betöltött szerepvállalása mellett egyszerre alkotott maradandót az egyházi- és a szépirodalomban is. Ennek megfelelően próbáltam minden általam ismert aspektusból megvilágítani Enyedi György munkásságát, úgy, hogy az elemzés közben egyfajta látóképet mutatok a korabeli Erdély társadalmi és vallási állapotáról is.

Nemcsak a Magyar Unitárius Egyház ünnepli idén 450. évfordulóját, de a hagyomány szerint 1568-ban a tordai országgyűlés döntése nyomán a korabeli Európában egyedülálló vallási türelmet is hirdettek Erdélyben. Az akkori országgyűlés ugyan még nem mondta ki a vallás és lelkiismeret szabadságát, valamint nem foglalta törvénybe a négy vallás szabadságát és egyenjogúságát, de megteremtette alapjait annak a folyamatnak, melynek köszönhetően a XVI. század végére biztosította a recepta religiok - bevett vallások -, a katolikus, a lutheránus, a református és az unitárius vallások szabad gyakorlását és terjesztését. Az unitáriusok a tordai eseményt tekintik az unitárius egyház születése pillanatának, ezért minden évben, a január 6. és 13. közé eső vasárnapon ünnepi istentisztelettel emlékeznek meg a jelentős eseményről.

Az unitarizmus követői legnagyobb számban Erdélyben élnek, míg Magyarországon az egyház saját becslése alapján mintegy 25 ezren vallhatják magukat unitáriusnak. Erdély viharos történelme az unitáriusokat az elmúlt évszázadokban legtöbbször védekezésre kényszerítette. Viszonylag szűk időszak, a XIX. század fordulója kedvezett az unitárius teológia művelőinek, a II. világháború után azonban gyakorlatilag megbénult a teológia művelése és a múlt kutatása; az unitárius levéltárakat és könyvtárakat államosították. A rendszerváltás utáni időszak ugyan fel tud mutatni már részsikereket, azonban továbbra is számos ismeretlen területe van az unitárius teológiának és az egyháztörténet-írásnak egyaránt. Márpedig az elődök megismerése elengedhetetlen feladat, hiszen a múlt részletes ismerete nélkül nem lehet a jövőt építeni. Reményeim szerint a szakdolgozat – ha szűk körben is – de felhívja a figyelmet az egyetlen magyar alapítású történelmi egyház napjainkban kevésbé ismert és elismert értékeire.

II. A vizsgált téma szakirodalma

Szakedolgozatom megírásában a legnagyobb támogatást kétségtelenül az irodalomtörténész Balázs Mihály művei jelentették,¹ akinek fő kutatási területe a XVI.-XVII. századi antitrinitarizmus irodalma mellett a hódoltsági antitrinitarizmus kezdeteire is kiterjedt. Az evangélikus professzor Szegedi Tudományegyetemen hosszú időn keresztül volt az Irodalomtudományi Doktori Iskola vezetője, mégis éveken keresztül Erdélyben kutatta a korszak forrásait. Ennek megfelelően a terület valódi szakavatottja, műveiben jóval átfogóbban és mélyebben tárgyalja az adott témát, ami bizonyos esetekben azonban nehézséget jelenthet egy kívülálló számára. Ugyanis Balázs evidenciának tekint olyan eseményeket és folyamatokat, melyeket sokszor úgy épít egymásra, hogy a felületesebb tudással rendelkező olvasónak első alkalommal az összefüggéseket nem könnyű értelmeznie. Kötetei alapos tudományossággal és forráselemzéssel készültek, Enyedi György esetében például korábbi szerzők következtetéseit is cáfolta, érvei alapján teljesen jogosan. Kifejezetten érdekesnek és hasznosnak bizonyult a püspök műveiből való válogatása is² – ebben Balázs segítségére volt Káldos János -, ugyanis ez a kötet elsősorban olyan prédikációkra és levelekre koncentrált, mely kevesebb figyelmet kapott a korábbi forrásfeldolgozások során. Ahogy már korábban említettem, Balázs Mihály tudására támaszkodhattam Dávid Ferenc életútja és az egész antitrinitárius eszme kialakulása esetében is.

A szakedolgozat eredeti ötletét szolgáltató, Kelemen Miklós unitárius lelkész által készített kiadványnak³ elsősorban a szerkezete adott jó kiindulási pontot munkámhoz. Az unitárius egyház harmadik püspökének életútját és munkásságát egy jól megrajzolható íven keresztül mutatta be, ugyanakkor azt is meg kell jegyezmem, a kötetben több hibát is fel lehetett fedezni. Egyrészt Balázs Mihály maga is rámutatott arra a tényre, hogy Enyedi tanulmányi útját jóval korábbra teszi, mint ahogy a korabeli dokumentumokból az kiolvasható, másrészt egyes forrásmegjelölései nem voltak kifejezetten pontosak – másik könyvben találtam rá arra,

¹ Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.; Balázs Mihály: Hitújítás és egyházalapítás között - Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről, Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2016.; Balázs Mihály: Felekezetiség és fikció – Tanulmányok a 16-17. századi irodalmunkról, Balassi Kiadó, Budapest, 2006.; Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról In: Credo Evangélikus Műhely, A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata (2008) 1-2. sz. 67.

² Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 1997.

³ Kelemen Miklós: Unitárius Arcképcsarnok 1. Enyedi György, Heltai Gáspár Kft., Budapest, 1998.

amire hivatkozott, oldalszámot és kiadót sok helyen nem tüntetett fel -, és valamiért Enyedi egyik szépirodalmi alkotását az egyháztörténeti részben mutatta be. Mindezek ellenére a lelkész rengeteg forrással dolgozott, és az Unitárius Arcképcsarnok, ha nem is történelmi tudományos alapossággal, de részletesen és sokoldalúan ismerteti Enyedi György unitárius püspök szerteágazó munkásságát. A keresztény folyóiratokban található cikkek és tanulmányok⁴ pedig tovább gazdagították a róla szerzett ismeretanyagot. Fontos megjegyezni, hogy a kor sajátosságainak megfelelően Enyedi életéről – egyebek mellett tanulmányairól, családi állapotáról, halálának okáról – a források között komoly ellentmondásokat találtam, ezek közül néhány feloldására kísérletet is tettem.

Nem kevés öniróniával jegyzem meg, de esetemben volt előnye is a szakdolgozat halasztásának, ugyanis az elmúlt másfél évtized számos olyan anyaggal gazdagította az unitárius irodalmat, mely új megvilágításba helyezte vagy jóval mélyebben vizsgálta a korszakot és szereplőit. Egyrészt Balázs Mihály vezetésével elkészült a Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István eredetileg latinul írt *Az erdélyi unitárius egyház története* című kétkötetes munka⁵ latinról magyarra fordítása, amely komoly háttérországot jelentett a korabeli erdélyi folyamatok megértésében. Ebbe a sorba tartozik Kedei Mózes, az unitárius egyház kialakulását összefoglaló kötete⁶ is. Ugyancsak említésre méltó Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból szerkesztett tanulmánykötet,⁷ melyben egyebek mellett Lovas Borbála dolgozatának több gondolatát is fel tudtam használni munkám során. Hasonlóképpen hasznosnak ítéltém Berkes Katalin *Kikről hallgat Enyedi? - A Héliodórosz-fordítás előzményeihez* című tanulmányát,⁸ amely arra hívta fel a figyelmet, hogy olykor anyagi érdekek – a fordítás kiadatásához szükséges – még egy kiváló tudóst és egyházvezetőt is arra tudnak ösztönözni, hogy a siker érdekében ne feltétlenül bontsa ki az igazság minden szeletét egy adott témában.

Munkám során röviden foglalkoztam az 1568-as tordai országgyűlés 450. évfordulója által ihletett törvényjavaslattal is, melyet az Országgyűlés egyhangúlag februárban el is fogadott,

⁴ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja, *Keresztény Magvető* (2008), 114. évf., 2. sz.; Jakab Elek: Enyedi György élete – *Keresztény Magvető* (1890) Július-augusztusi szám, 4. füzet, 238.; Dr. Lőrinczi Mihály: Enyedi György, *Unitárius élet* (1955) I. szám, 3.

⁵ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005.

⁶ Kedei Mózes: *Az erdélyi unitárius egyház rövid története*, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002.

⁷ Enyedi 460 – *Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulója rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, MTA ELTE HECE, Budapest, 2016.

⁸ Berkes Katalin: *Kikről hallgat Enyedi? - A Héliodórosz-fordítás előzményeihez*, In: *A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának irodalomtudományi, irodalomtörténeti tanulmányokat közlő sorozata - Acta historiae litterarum hungaricum*, Szeged, 2011. - http://acta.bibl.u-szeged.hu/1097/1/hist_litt_hung_030_053-059.pdf - letöltés: 2018. március 23.

és a vallásszabadság napjává nyilvánította január 13-t Magyarországon. Ez a mozzanat azért is kap fontos szerepet szakdolgozatomban, mert témavezetőm, Guitman Barnabás egy korábbi kutatásának⁹ köszönhetően egy új elemmel tudtam bővíteni a vallásszabadsággal kapcsolatos korabeli európai folyamatok bemutatását, és egyben megkérdőjelezem Erdély elsőségét ebben a kérdésben.

Irodalomtörténeti szempontból elsősorban Klaniczay Tibor által szerkesztett, a magyar irodalomtörténetet teljesen átfogó és bemutató munkát¹⁰ kell mindenképpen kiemelni, amely Balázs Mihály mellett nagy segítségemre volt Enyedi György szépirodalmi műveinek értelmezésében. *A magyar irodalomtörténet 1600-ig* címet viselő kötetben a reformációs teológiai részért Pirnát Antal, míg a szórakoztató irodalmi részért Stoll Béla volt felelős. Szintén ebbe a sorba tartoznak Dézsi Lajos¹¹ és Pintér Jenő¹² kötetei is, melyeknek köszönhetően kísérletet tettem az unitárius püspök széphistóriájának és teológiai témájú írásainak ismertetésére és elhelyezésére az irodalomban.

⁹ Guitman Barnabás: Héraklidész Jakab és a moldvai konfesszionalizáció kísérlete. In: Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásából. Szerk. Bojtos Anita–Novotnik Ádám, PPKE, Budapest–Piliscsaba, 2016.

¹⁰ A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk: Klaniczay Tibor, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964.

¹¹ Dézsi Lajos: A XVI. századbeli magyar költők művei 1566-1577, 7. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, 1880.

¹² Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1930.

III. Az antitrinitárius eszme

III. I. Az antitrinitarizmus kialakulása

A *Magyar Katolikus Lexikon* definíciója szerint az antitrinitáriusok Szentháromság-ellenesek, akik nem fogadják el a Szentháromság egy Istent. A kötetben található szemelvény szerint a szentháromság szétválasztására az első kísérletet a II. században az apológéták tették, akik megakadtak a Fiú és a Szentlélek valamilyen alárendeltségénél: úgy látták, hogy teljes értelemben az istenség csak az Atyáról állítható, a másik két személyről csak valamilyen másodlagos értelemben. A bizánci Theodosz – akit I. Viktor pápa kizárt az egyházból – úgy tagadta a Fiú és a Szentlélek istenségét, hogy őket Isten üdvrendi megjelenési formájának tartották, ezt az irányzatot dinamikus monarchizmusnak nevezték el. A lexikon említi, hogy Arius szerint a Logosz, aki eltölti az ember Jézust, nem személytelen erő, hanem valódi személy, de az Atya első teremtménye. A modális monarchizmus első hirdetője a szmirnai Noétosz volt, szerinte Isten három megnyilatkozási formát használt: Az Ószövetségben úgy nyilatkozott meg mint Atya, Krisztusban mint Fiú és az Egyházban mint Szentlélek.¹³ A szemelvény arra is kitért, hogy „*a reformáció idején a modális monarchizmus Szervét Mihály tanításaiban éledt újjá (unitarizmus), akit ezért Kálvin Genfben mint eretneket halálra ítéltetett*”. Másik tanítványa, Blandrata György Lengyelországba és Erdélybe vitte el tanait, ahol Dávid Ferenc lett a szentháromságtagadó vallás igazi apostola.

A *Világvallások – akadémiai lexikonok* nem ejt szót az antitrinitarizmusról, azonban az unitarianizmust keresztény kötődésű, a szentháromsági istenképet elutasító vallási irányzatként definiálja.¹⁴ A *Pallas Nagy Lexikona* az antitrinitáriusokról szűkszavúan mindössze annyit ír, hogy a szentháromság ellenzői,¹⁵ bővebben az unitáriusok címszó alatt olvashatunk erről az eszméről, ugyancsak így tesz a *Révai Nagy Lexikona*, mely az antitrinitarizmus mozgalom hazájának Olaszországot nevezi. Híres antitrinitárius apostolok között tartja számon Szervét Mihály mellett Szavójai Claudiust, Bartolomeo Maturót és Blandrata Györgyöt is. A szemelvény az eszme elterjedésével kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy miközben Svájcban és Németországban kegyetlenül üldözték, Lengyelországban és Erdélyben szíves fogadtatásra találtak tanai.

¹³ Magyar Katolikus Lexikon, Szerk: Dr. Diós István és Dr. Viczián János, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Debrecen, 1993, 322.

¹⁴ Világvallások – akadémiai lexikonok, Szerk: Görfföl Tibor, Máté-Tóth András, Akadémia Kiadó, Magyarország (várost nem neveztek meg), 2009, 930.

¹⁵ Pallas Nagy Lexikona, I. kötet – Az összes ismeretek enciklopédiája, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1893, 717.

A Révai Nagy Lexikona az unitárius vallás alapelvéről a következőt írja: „Az Isten lélek, tehát személy, és úgy személyére, mint lényére nézve oszthatatlan egység; mindenható erő, akarat, bölcsesség, igazság, jóság, szeretet, aki teremt, táplál, fenntart és a tökéletesség útján vezérel mindent, minthogy célja az, hogy minden tökéletes és boldog legyen. (...) Némelyik ember mintegy elhívásból működik az isteni cél megvalósításán. Ilyen ember volt Jézus, akinek az isteni lélek mérték fölött adatott, aki az ő atyja akaratához hű volt mindhalálig. Jézus példás életével, bölcs és isteni eszméivel az emberiségnek legnagyobb jóltevője, az Isten országának itt a földön megalapítója volt, aki ezért nemcsak követésre, hanem hálás tiszteletre méltó. (...) Jézus személyében bebizonyult, hogy az ember a test gyarlóságait legyőzheti és tökéletes emberré lehet.”¹⁶ A teológiai eszmét bemutató szemelvényekben a Pallas és a Révai lexikonok gyakorlatilag szöveghűen követik egymást.

Érdekes, hogy a református egyház gondozásában 1995-ben Budapesten kiadott *Keresztyén bibliai lexikon* sem az antitrinitarizmus, sem pedig az unitarizmus fogalmát nem tartja számon.¹⁷

III. 2. Dávid Ferenc szerepe az antitrinitarizmus elterjedésében

Szakedolgozatom célja nem az egyházalapító püspök személyének és szerepének bemutatása, azonban az antitrinitárius irányzat elterjedésének folyamata Dávid Ferenc munkásságának rövidebb ismertetése nélkül, teljességgel elképzelhetetlen lenne. A kivonatos életút leírásával történelmi háttérrel kívánok állítani az 1560-as évek eszmetörténeti helyzetének, ami végül évszázadokra meghatározta Erdély vallási összetételét. Kolozsvár szülőtte német földön, a lutheranizmus szellemi központjában, Wittenbergben tanult, majd hazatérése után Gyulafehérváron szentelték katolikus pappá, de előbb lutheránussá, majd kálvinistává lett. Az e folyamat mögött álló motivációs tényezőkről Tóth György, Dávid Ferencz az unitárius vallás megalapítójának emlékezete című művében úgy fogalmaz, „a korának tudományos színvonalán álló Dávid Ferenc az összes reformátor tanításait jól ismeri, de a reformátorok sajátos, nemes hevülete őt tovább és tovább hajtja az igazságkeresés lélekbe futó útján”.¹⁸

¹⁶ Révai Nagy Lexikona, XVIII. kötet, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1911, 629.

¹⁷ Keresztyén bibliai lexikon, Szerk: Dr. Bartha Tibor, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1995.

¹⁸ Dr. Tóth György: Dávid Ferencz az unitárius vallás megalapítójának emlékezete, Magyar Unitárius Egyház (kiadási évszám nélkül), 13.

Balázs Mihály a *Keresztény Magvetőben* írt tanulmányában azt feltételezi, hogy Besztercén vagy környékén csatlakozott a reformációhoz.¹⁹

Dávid Ferenc 1555-ben a széki zsinaton még a lutheri vallást védte, és elítélte az Erdélyben tartózkodó Francesco Stancaro tanítását, mely szerint Jézust emberi természetűnek nyilvánította, aki nem lehet közbenjáró az imáknál. Az 1557 februárjában Tordán tartott országgyűlés már elismeri a lutheránus egyházat, s rövidesen ennek püspökévé Dávid Ferencet választják.²⁰ Valószínűleg 1560 körül ismerkedett meg Szervét antitrinitárius gondolataival, majd 1564-ben, amikor János Zsigmond udvari papjává nevezte ki, szorosabb kapcsolatba kerül a fejedelem udvari orvosával, Blandrata Györggyel, az antitrinitárius eszmék képviselőjével.²¹ Még az évben a nagyenyedi zsinaton a helvét hitvallásúak, vagyis a reformátusok püspökévé is megválasztják. Tóth György arra hívja fel a figyelmet, hogy 1566-tól kezdve Dávid Ferenc nemcsak az erdélyi fejedelemség területén, nemcsak az akkori Magyarországon, hanem a reformáció egész területén a keresztény Egy-Istenhit prófétája: antitrinitárius lett. Balázs ezzel kapcsolatosan úgy fogalmaz, hogy 1566 első hónapjaiban tartott hitvitákon és zsinatokon sikerült elismertetniük a reformátusokkal (magával Melius Péter debreceni református püspökkel is), hogy a szentháromság-dogma szakkifejezései nem bibliai eredetűek. Dávid Ferenc 1566. január 20-án mondta el az első unitárius szellemű prédikációt a kolozsvári főtéri nagytemplom szószékén.²²

Gyallyas könyvéből kiderül, 1567 februárjában Dávid Ferenc Tordán tartott zsinatot, ahol rendszerbe foglalta újításait. Mint írja, az új hitvallás még nem tartalmazta teljesen a mai unitárius felfogást, többek között megtartotta a Krisztus-imádását, ugyanakkor határozottan elszakadt a szentháromságtól. A szerző szerint a legfőbb jellemvonása mégis az volt az új hitnek, hogy utat és módot engedett a további haladásra. Az új vallásnak egyelőre nem volt megállapodott neve. Maga Dávid Ferenc az egész szentírásból való igaz tudománynak nevezte. Gyallyas az alapító püspököt idézve azt írja, azoknak, akik sokallták az újabb változást, így felelt: „*Isten tanácsából volt, hogy lassanként, fokról-fokra haladva derítettett föl előttünk az igazság, mint amidőn a kisdedeket előbb tejjel éltetik, s lassanként szoktatják táplálóbb eledelekhez*”.²³ Dávid Ferenc egyebek mellett a *Rövid magyarázat... (1567), Rövid*

¹⁹ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja, Keresztény Magvető (2008), 114. évf. 2. sz, 179.

²⁰ Gyallyas Pap Domokos: Dávid Ferenc életútja, Dávid Ferenc Egylet, Kolozsvár, 1912. - <http://www.unitarius.hu/hitvallas/gyallay-eletrajz.rtf> - letöltés: 2018. március 30.

²¹ Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig, Akadémia Kiadó, Budapest, 1977, 11.

²² Kedei Mózes: Az erdélyi unitárius egyház rövid története, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 11.

²³ Gyallyas: i. m. - <http://www.unitarius.hu/hitvallas/gyallay-eletrajz.rtf> - letöltés: 2018. március 30.

útmutatás... (1567), A Szentírásnak fundamentomából vött magyarázat... (1567), az Egy ő magától való felséges Istenről... (1571) című műveiben fejt ki alaptételeit.

Dán Róbert a *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* című művében úgy ír, Dávid a maga részéről az egész reformációs folyamatról úgy vélekedett, hogy ő és irányzata tetőzte be a fejlődést, megtéve az utolsó lépést – visszafelé. *A megreformált kereszténység ebben a szemléletben nem az orthodoxtól halad a reform felé, hanem a bibliai keresztény vallástól legjobban eltávolodott katolikus iránytól lépésről lépésre közelít az eredeti orthodox – az unitárius felé. Az antitrinitáriusok szerint ez volt az igazi bibliai vallás és innen egyenesen következik, hogy az eredeti szövegek egyszerű, szó szerinti értelmezésén épülhet csak fel az új-régi teológia*”.²⁴ Balázs Mihály Dávid Ferenc nagyságát abban látja, hogy az egyház alapító püspök nem csupán átvette a vallásújítók tanításait, hanem jelentősen módosított is rajtuk, s teljesítményének lényege egészen kivételes szintetizáló, a különféle felfogásokat összhangba hozni tudó képességében ragadható meg. Véleménye szerint az "igazság" megtalálása mellett a legnagyobb erénye az volt, hogy ezeket a gondolatokat széles körben képes is volt terjeszteni, ezáltal az erdélyi magyarok közösségének tekintélyes részére hatással tudott lenni.

A szakdolgozat tudatosan nem foglalkozik Dávid Ferenc hitvitáival, és a püspök János Zsigmond fejedelem korai halála utáni folyamatos elszigetelődésével, és arra sem térek ki, hogy a Báthoryak idején őt és híveit üldözték, írásaikat cenzúrázták, elvették nyomdájukat, valamint templomaik és iskoláik egy részét. Ugyancsak nem a dolgozat része az sem, hogy Dávid Ferencet később házi fogságra ítélték, eltiltották a prédikálástól és gyülekezetei látogatásától. 1579-ben Gyulafehérváron pedig egy kirakatperben holtig tartó börtönbüntetésre ítélték, majd Déva várába zárták, ahol hamarosan meg is halt. Szellemissége és egyháza azonban tovább élt, és bár Hunyadi Demeter püspöksége további megpróbáltatások elé állította a még kiforratlan egyház követőit, Enyedi György éveiben azonban már megkezdődött a konszolidáció.

²⁴ Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Akadémia Kiadó, Budapest 1973, 103-114.

IV. A tordai országgyűlés és körülményei

A reformáció Erdély területén viszonylag korán terjedt el, azonban csak később, 1540-1550 között intézményesült. Az erdélyi reformáció etnikumfeletti mozgalomként indult és nem egy konkrét teológiai irányzat mellett foglalt kizárólagosan állást. Lényeges momentum, hogy az 1550-es évektől kezdve sem a fejedelmek, sem az országgyűlés nem próbálta visszaállítani a reformáció előtti helyzetet. Erdély korabeli vallási helyzetéről Benda Kálmán *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság* című tanulmányában olvashatunk, ahol többek között arról ír, hogy az ortodox vallású románokat kivéve, akiket a reformáció nem érintett, az 1550-es Erdély lakossága a lutheri reformációhoz csatlakozott, ahogy maga a fejedelem Szapolyai János Zsigmond is. Katolikusnak csak Székelyföld egy része, Csíkszék és néhány főúri család maradt meg.

A tanulmány arra is rámutat, hogy *„a gyulafehérvári és váradi katolikus püspöki széket ez idő tájt nem töltötték be, a püspökség javait pedig az állam foglalta le. 1557-ben az országgyűlés törvényben bevett vallássá nyilvánította a lutheri evangélikus vallást, azaz a katolikussal azonos jogokat biztosított számára”*. Majd, amikor a magyar lakosság, s a fejedelem is a kálvini irányhoz csatlakozott (az erdélyi szászok megmaradtak lutheránusnak), az 1564. júniusi tordai országgyűlésen bevett vallássá nyilvánította a reformátust is.²⁵ A történész hozzáteszi: *„nem érvényesül a területi elv sem, azaz bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be a jobbágysági vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezetűeket szidalmazni, papjait gyaláznia, ellenük erőszakos cselekedetet tenni”*. A tanulmány arról is megemlékezik, hogy az ortodox egyház Erdélyben teljes szabadságot élvezhetett, saját püspökeinek kormánya alatt élhette a maga külön egyházi életét, azonban bevett felekezeteknek osztályrészül jutó politikai jogokat nem élvezhetett. Balázs Mihály a *„Hit... hallából lészön”* című munkájában pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a reformáció után létrejött felekezetek még hosszú időn keresztül nem rendelkeznek kiforrott egyházi struktúrákkal,²⁶ maga a folyamat évszázadokon keresztül tart.

²⁵ Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, In: *Fejedelemszövegek és a vallásszabadság Erdélyben*, Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény Veszprém, 2016, 63-66.

²⁶ Balázs Mihály: *„A hit ... hallából lészön”*. *Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században*, In: Balázs Mihály: *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról*, Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 11-37.

IV. 1. János Zsigmond fejedelem szerepe az erdélyi reformációban

Oborni Teréz *Izabella királyné és János Zsigmond – A vallási sokszínűség kezdete Erdélyben* című munkájában azt írja, János Zsigmondot még születés után két hónappal a Fráter György által a Rákos mezejére összehívott magyar rendek választották királlyá, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a fejedelmet a Szent Koronával sosem koronázták meg.²⁷ A korai királlyá választásra azért volt szükség, mert apja, I. Szapolyai János fia születése után mindössze két héttel szívszélhűdésben Szászsebesen hunyt el, anélkül, hogy egyszer is látna volna gyermekét. A későbbi fejedelem már neveltetésénél fogva is komolyan érdeklődött a teológiai kérdések iránt, Sebestyén Mihály ezzel kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy bár humanista és katolikus nevelést kap Lengyelországban, viszont korábban a fejedelmi orvos, a szentháromságot tagadó Blandrata György volt a tanítója, és e kétféle hatásnak köszönhetően az ifjú király egész életére nyitott marad a hitújítás iránt, és Dávid Ferenc hatására végül is az antitrinitárius irányzat nyeri el rokonszenvét.²⁸ Balázs Mihály könyvében Oborni Terézt idézi, aki Gromo kapitány leveleire hivatkozva kritikaként fogalmazza meg, hogy az uralkodó alapvetően szükségből hagyta el a katolikus hitet, pusztán azért, mert követni akarta az országában e téren zajló változásokat.²⁹

Arra vonatkozóan, hogy a fejedelem mikor lesz protestáns, egymásnak ellentmondó dátumokat találunk. Orboni 1562-re datálja, Balázs pedig Gromora hivatkozva 1564 áprilisát jelöli, és emellett arra is kitér, hogy a fejedelem az az erdélyi protestantizmus története szempontjából sorsdöntő 1564-es enyedi zsinaton még nem vett részt. Ennek következményeképpen a magyar és a szász protestáns egyházak végleges szervezeti különválása az összejövetelelen elnöklő Blandrata elgondolása alapján történt. Orboni kitér arra, hogy az 1564. júniusi tordai országgyűlés a következőket mondta ki: „*A királyi városok, mezővárosok és falvak bármelyik vallást követhessék, hitükön való prédikátort tarthassanak, a velük ellenkezőt pedig elbocsájtassák*”. Ezzel szemben Balázs szerint az uralkodó első protestáns törvénye 1566 márciusában Tordán íródott.

Balázs Mihály egy tanulmányában ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a vallási tekintetben is egymásra talált rendek és az uralkodó támogatása nem egy konkrét

²⁷ Oborni Teréz: *Izabella királyné és János Zsigmond – A vallási sokszínűség kezdete*, In: *Fejedelemasszonyok és a vallásszabadság Erdélyben - Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény*, Veszprém, 2016, 47.

²⁸ Sebestyén Mihály: *Erdélyi fejedelmek*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1994, 6.

²⁹ Balázs Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között - Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2016, 34.

felekezetnek, hanem alapvetően a protestantizmus alapüzenetének szól.³⁰ Az erdélyi reformáció fontos sajátossága volt ugyanis, hogy különösen a magyarok lakta területeken az egyes protestáns felekezetek önálló intézményeinek kialakulása csak lassan ment végbe. Az irodalomtörténész kutatómunkájára hivatkozva úgy fogalmaz, hogy az 1566 és 1571 között meghozott törvényeket vizsgálata alapján arra jutott, hogy „*azok rendre az evangélium semmi és senki által nem korlátozható szabad prédikálásáról beszélnek*”.

IV. 2. A tordai országgyűlés

A vízkereszti, 1568-os tordai országgyűlést (nevét onnan kapta, hogy az országgyűlés 1568. január 6-án, Vízkereszt napján kezdődött és az év január 13-ig tartott) a hagyományok a vallásszabadságért vívott harc az emberi jogokért folytatott sok évszázados küzdelem egyik fontos fejezetének tekintik. Középiskolai, sőt, még egyetemi tanulmányaim során is azzal találkoztam, hogy a fejedelemségben ezen az országgyűlésen hirdették ki – Európában elsőként – a vallásszabadságot. Ezt támasztja alá a korábbi történelemkönyveim mellett Benda Kálmán 1993. március 20-án Tordán, az erdélyi vallásszabadságot kinyilvánító 1568-as tordai országgyűlés 425. évfordulója alkalmával rendezett ünnepség tudományos ülészakán elhangzott előadása is, ami jól mutatta az országgyűlés jelentőségét övező konszenzust. Ebben többek között arról beszélt, hogy a tordai országgyűlés a vallásszabadságért vívott harc az emberi jogokért folytatott sok évszázados küzdelem egyik fontos fejezete volt, és a fejedelemségben Európa nyugati részeit messze megelőzve, elsőnek mondták ki négy vallás szabadságát és egyenjogúságát.³¹

A tordai országgyűlés emelkedett pillanatát Körösfői Kriesch Aladár festményen örökítette meg. Az elhíresült képen a trónszerű emelvényen ülő János Zsigmond előtt utódja, Báthory István, és udvari orvosa, Blandrata György szerepel. Méliusz Péter, Heltai Gáspár és Károli Péter mellett a háttérben magyar, székely és szász harcosok, a papok és a köznép más tagjai állnak. A festmény közepén Dávid Ferenc jobb kezét a szívére téve áll.

³⁰ Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról In: Credo Evangélikus Műhely. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata (2008) 1-2. sz. 67.

³¹ Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. Erdélyi Múzeum (1994), 56. kötet, 3-4. füzet. - <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm> - letöltés: 2018. március 30.

„Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig senki kénszerítéssel ne kénszeritse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért penig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lézőn, mely hallás istennek igéje által vagyon”³² – olvasható a tordai országgyűlés leggyakrabban idézet szövegrészletében, ami a félreértésekkel kapcsolatos gondolatok alapjait jelentheti.

Ezzel szemben a *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon* című, 2014-ben kiadott egyetemi tankönyv már árnyaltabb képet mutat az országgyűlésről. Mint írják, az 1568-as tordai országgyűlés engedélyezte ugyan a hithirdetés szabadságát, de egyrészt változatlanul érvényben hagyta a katolikus egyház korábbi jogfosztását, másrészt pedig felekezeti egyenrangúságról sem a törvényszövegek, sem a fejedelem egyházpolitikájának gyakorlati megvalósulása nem tanúskodik a későbbiekben sem.³³ A felekezetek esetében az egyenjogúság megteremtése egyébként sem volt lehetséges, hiszen, amint Balázs Mihály is rámutat, a protestáns irányzatok - az evangélikus, a kálvinista és az unitárius - szervezeti és dogmatikai elkülönülése ekkor még messze nem valósult meg.³⁴ Oborni Teréz korábban idézett tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1568. évi törvényeket a következő évben megújították, azonban az 1570. évben már a további vallási újításokat tiltó törvénycikket fogalmazott meg az országgyűlés. Amint arra főként Balázs Mihály kutatásai rávilágítottak, az 1560-as Erdélyben a reformáció különböző irányzatainak forrongó vitái közepette fokozatosan kapott teret a négy később bevett vallásnak nevezett felekezet, amelynek szabad gyakorlását a törvénycikkek megengedték.

És bár a vallásszabadság kérdéskörét vizsgálva érdemes az 1569. évi nagyváradi hitvitán, János Zsigmond által elhangzott gondolatát is idézni, amikor is a fejedelem ismételten a vallásszabadság mellett foglalt állást. „Hogy pedig Melius Péternek a mű szonkat megmondották, hogy a mű birodalmunkban nem pápálkodik, és a ministereket az igaz

³² Benda Kálmán: i. m. - <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00008/01benda.htm> - letöltés: 2018. március 30.

³³ Forgó András, Guitman Barnabás, Tusor Péter: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*, Pilisart Kft., Piliscsaba, 2014. - <http://tk.pilisart.hu/középkori-egyházi-struktúrák-bomlása> - letöltés: 2018. április 4.

³⁴ Balázs Mihály: *Felekezetiség és fikció*, Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 20.

vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittet az ő vallása mellé ne kötelezzon, ez az oka: Mert a mü birodalmunkban, miképpen arról ország végeze is vagon, mü aszt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tuggyuk, hogy a hit Istennek ajándéka, és a lelki esmeretet semmire erőszakkal nem vitethetic”.³⁵

Szilágyi János *A Magyar nemzet története* című munkájában mégis arra világít rá, hogy a vallásszabadság fogalma nem a mai kor gondolatvilágát tükrözte vissza a XVI. századi Erdélyben. Mint írja, János Zsigmond fejedelem a vallási küzdelemnek békésen óhajtott véget vetni, méghozzá úgy, hogy a különböző új felekezeteket egységes, magyar, nemzeti egyházzá forrasztotta volna össze.³⁶ A könyv egyértelműen leírja, hogy a korabeli Erdélyben a vallásszabadság nem azt jelentette, hogy a bevett felekezetek tagjai országszerte bárhol bántatlanul gyakorolhatják vallásukat. Szilágyi úgy fogalmaz, a fejedelem alapvetően arra törekedett, hogy az egyes politikai községek területén lehetőleg csak egy felekezet tagjai lakjanak. Szilágyi példaként Kolozsvár 1568-as helyzetét hozta, mikor a város unitárius lett, „a tanács felhivta a lutheránusokat és katolikusokat, még az apáczákat is, hogy vagy fogadják el az új vallást, vagy távozzanak a városból”.³⁷ Balázs Mihály a „Hit... vallásból leszön” című tanulmányában pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakot kutató egyház- és irodalomtörténészek említést sem tettek arról, hogy „1568-ban megtörtént volna a négy bevett vallás intézményesülése”.³⁸

Az erdélyi törvényekben recepta religio (bevett felekezet) kifejezésről első alkalommal az 1588-as medgyesi országgyűlés hetedik cikkelyében olvashatunk, ám ekkor a katolikus egyházat a törvény kifejezetten nem a bevett felekezetek közé sorolta. Balázs Mihály ezzel kapcsolatosan arra emlékeztet, hogy 1588 decemberében az erdélyi országgyűlés csak azzal a feltétellel járul hozzá Báthory Zsigmond trónra lépéséhez, ha a katolikus ifjú fejedelem beleegyezik a jezsuiták kitiltásába, akik 1589 januárjában el is hagyták Erdélyt.³⁹ A négy bevett vallás törvényi elismerése először a katolikus Báthory Zsigmond fejedelemsége alatt,

³⁵ „A hit Isten ajándéka” 1568-1993, In: Dr. Erdő János: A tordai ediktum teológiai alapja, Unitárius Egyház, 1993, 26.

³⁶ Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története, Athenaeum Könyvnyomda, Budapest, 1848. - <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> - letöltés: 2018. április 4.

³⁷ Szilágyi Sándor: i. m. - <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> - letöltés: 2018. április 4.

³⁸ Balázs Mihály: Felekezeti és fikció, Balassa Kiadó, Budapest, 2006, 23.

³⁹ Balázs Mihály: Hítújítás és egyházalapítás között, i. m. 211.

az 1595. évi gyulafehérvári országgyűlésen valósult meg,⁴⁰ ezt követően a XVII. századi református erdélyi fejedelmek alatt a katolikusok elnyomás alatt éltek.

IV. 3. A vallásszabadság kérdése

A Magyar Unitárius Egyház az 1568-as tordai országgyűlés 450. évfordulója alkalmából a vallásszabadság évének nyilvánította 2018-at és januárban azzal a kérelemmel fordul a magyar Országgyűléshez, Románia parlamentjéhez és az Európai Parlamenthez, hogy nyilvánítsák január 13-át a vallásszabadság napjává. Magyarországon az előterjesztésről,⁴¹ amelyet mind az öt frakció támogatott, 142 igen szavazattal – jelenleg 199 fős az Országgyűlés -, egyhangúlag döntött a Tisztelt Ház 2018. február 20-án. A jogszabály szerint az Országgyűlés tagjai, azok, akik hisznek abban, hogy Isten a történelem ura, s azok, akik a történelem menetét más forrásból igyekszünk megérteni, emlékezni kívánnak a tordai vallásügyi törvényre, amely a világon először foglalta jogszabályba a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jogot. *Az erdélyi országgyűlés a reformáció eszmeiségéből fakadó törvénnyel a hitelvi sokszínűség mellett kötelezte el magát, aminek köszönhetően a reformáció különböző ágai szabadon és békés úton alakulhattak önálló egyházzá* - olvasható a szövegben. Az indoklás szerint a tordai vallásügyi törvény által Erdély a vallásszabadság és a felekezeti türelem földjévé vált, menedéket nyújtva a más országokból elűdözötteknek is.

Annak ellenére, hogy a magyar Országgyűlés jogszabályt is alkotott az 1568-as tordai országgyűléssel kapcsolatosan, nem feltétlenül valós az a felvetés, hogy Európában először Erdélyben mondták ki a vallásszabadságot. Minderről Guitman Barnabás *Héraklidész Jakab és a moldvai konfesszionizáció kísérlete* című tanulmányában olvashatunk bővebben. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézetének adjunktusa arra hívja a felfigyelmet, hogy a görög származású moldvai vajda, Heraklidész Jakab 1561. december 11. kelt vászlói (Vaslui) nyilatkozatában egyebek mellett azt nyilvánította ki, hogy a hitükért

⁴⁰ Forgó András, Guitman Barnabás, Tusor Péter: Katolikus konfesszionizáció a kora újkori Magyarországon, Pilisart Kft., Piliscsaba, 2014. - <http://tk.pilisart.hu/középkori-egyházi-struktúrák-bomlása> - letöltés: 2018. április 4.

⁴¹ Kövér László, az Országgyűlés elnökének törvényjavaslata: Az 1568. évi tordai vallásügyi törvény jelentőségéről és a Vallásszabadság Napjáról. - <http://www.parlament.hu/irom40/19859/19859.pdf> - letöltve: 2018. március 30.

üldözötteket mind szívesen látja országában, és minden támogatást megad nekik, hogy Moldvában kezdjenek új életet.⁴²

A nyilatkozatban többek között arról olvashatunk, „(...) Ezért mivel értesültem róla, hogy sokak Isten igéje miatt Franciaországból, Spanyolországból, Németországból és más helyekről száműzettek, kívánom, hogy ezek az országunkban gyülekezzenek, nekik minden keresztény szabadságot és az itt lakás lehetőségét megengedjük, és ígérjük, hogy városok építéséhez segítségünket adjuk, nem kevésbé földeket és más, az élet fenntartásához szükséges dolgokat bőven ígérünk.”

Guitman Barnabás Belsey Jánosra hivatkozva arról ír, hogy Sándor vajda zsarnoki rendeletét eltörölve Héraklidész lehetővé tette, hogy a magyarok újra gyakorolhassák hitüket a templomaikban. Heraklidész az egyes protestáns irányzatok között nem tett különbséget éppúgy, mint a csaknem hét évvel későbbi tordai országgyűlés cikkelye, igaz a katolikusok számára nem biztosított toleranciát, ahogy a korabeli Erdély sem. A két évig tartó viszonylagos vallásbékének végül az 1563 augusztusában fellázadt román alattvalók vetettek véget.

A moldvai kitekintés kapcsán érdemes megemlíteni azt is, hogy IV. Henrik francia király három hónappal a tordai országgyűlés után, 1568 áprilisában írja alá a nantes-i ediktumot,⁴³ mely a szabad vallásgyakorlást biztosítja a hugenották számára, és visszaállítja a katolikusok vallásháború során elvesztett jogait. Igaz, ezt a rendeletet később Fontainebleau-ban XIV. Lajos visszavonta.

IV. 4. Az unitarizmus elterjedése

Dávid Ferenc követőinek és az általa alapított egyháznak kezdetben nem volt hivatalosan elfogadott neve, kiadványaikban a következő neveket használták: „az egy értelmű levé erdélyi eklézsiák”, vagy a lelkészek esetében: „erdélyi lelképásztorok, akik az egy Atya Isten felől és ezeknek a szent lelke felől a szentírás szerint egy értelemben vannak”.⁴⁴ Kedei Az erdélyi unitárius egyház rövid története című művében arra is kitér, hogy az egyházalapító

⁴² Guitman Barnabás: Héraklidész Jakab és a moldvai konfesszionalizáció kísérlete. In: Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásából. Szerk. Bojtos Anita–Novotnik Ádám, PPKE, Budapest–Piliscsaba, 2016, 27–43.

⁴³ Magyar Katolikus Lexikon kísérleti internetes változata. - <http://lexikon.katolikus.hu/N/nantes-i%20ediktum.html> - letöltve: 2018. március 30.

⁴⁴ Kedei Mózes: Az erdélyi unitárius egyház rövid története, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 14.

püspök saját magát „a megfeszült Jézus Krisztus szolgájának”, míg követőit egyszerűen keresztényeknek nevezte. A fejedelem nem sokáig lehetett védelmezője a szabad vallásgyakorlásnak Erdélyben, az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlés után Görgény várában ugyanis megbetegedett, és az év március 14-én elhunyt. Ez a három esztendő azonban elégnek bizonyult ahhoz, hogy az antitrinitarizmus elterjedése elérje csúcspontját.

A tordai országgyűlés után a fejedelem és a főurak néhány kivétellel unitáriusokká lettek, írja Gyallyas,⁴⁵ hozzátéve: 1570 körül az új hit vallói kerültek többségbe az erdélyi városok többségében - Kolozsvár Torda, Dés, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Abrudbánya. De az új hithez csatlakozik Aranyos, Maros, Udvarhely és Háromszék szabad székely népének színe-java is. Gyallyas könyvéből megtudjuk azt is, hogy az Erdélyből induló igehirdetők Magyarországon is elterjesztették az unitarizmust. A belényesi, békési, laskói, tolnai, pécsi, székesfehérvári, temesvári eklézsiák a Temesvárt székelő Karádi Pál alföldi püspök alatt népes egyházkerületet alkottak.

Az antitrinitáriussá lett települések templomait átalakították, és az oltárok helyére a szószék került, a hagyomány szerint az első unitárius énekeskönyv megjelenését 1570-re teszik. Kedei könyvéből megtudhatjuk azt is, hogy ezzel párhuzamosan elindult az iskolarendszer kiépítése is: a középiskola alsó két osztályát is kínáló partikulák – Hídvég, Szentersébet, Radnót, Torockó – mellett középiskolák is létrejöttek Tordán, Nagyenyeden, Désen, Marosvásárhelyen, Gyulafehérvárott és Kolozsvárott, ez utóbbi városban működött az unitárius főiskola is. Maga az unitárius elnevezés, mely Isten oszthatatlan egységére utal, először az 1600-as lécfalvi országgyűlés vallásügyi határozatában fordul elő, „unitária” formában, maga az egyház pedig hivatalosan 1638-tól használja hivatalosan a kifejezést.⁴⁶

Farkas Dénes egykori kolozsvári unitárius lelkész az Magyar Televízió *Egy az Isten – Az első unitárius püspök – Dávid Ferenc – emlékére* című műsorában arra hívja fel a figyelmet, hogy az aranyosszéki várfalvi templom falában található kő arról tanúskodik, hogy 1613. május 29-én Némai János unitárius lelkész idejében a templomot renoválták. Az unitárius kifejezés kőbe faragva pedig itt található meg egyedül Erdélyben ebből az időből.⁴⁷

⁴⁵ Gyallyas Pap Domokos: Dávid Ferenc életútja, Dávid Ferenc Egylet, Kolozsvár, 1912. - <http://www.unitarius.hu/hitvallas/gyallay-eletrajz.rtf> - letöltés: 2018. március 30.

⁴⁶ Kedei Mózes: Az erdélyi unitárius egyház rövid története, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 14.

⁴⁷ *Egy az Isten – Az első unitárius püspök – Dávid Ferenc – emlékére*, Szerk: Bencze Márton, Magyar Televízió, 1992. november 15.

V. Enyedi György élete és munkássága

V.1. Enyedi György élete

Enyedi György (1555 – 1597) életrajza meglehetősen hiányosan maradt fenn az útókor számára, sőt, néhány ponton még ellentmondásokat is lehet felfedezni a történeti források között. Az erdélyi történetíró, Uzoni Fosztó István szerint minden valószínűséggel kishemesi családban született 1555-ben a szász alapítású Nagyenyeden (románul Aiud, németül Straßburg am Mieresch, latinul Egidiopolis vagy Brucla, szászul Stroßbrich). Állítását egy 1575 táján kelt pörös eljárás kivonata bizonyítja, melyben az olvasható: „*Az igazgató ügye a szebeniek ellen néhai nemes Mészáros István temetése tárgyában*”.⁴⁸ Mészáros Gáspár ennek utódai közül való.

Míg Kelemen Miklós *Unitárius Arcképcsarnok* című sorozatának első kötetében Jakab Elekre hivatkozva úgy fogalmaz, hogy iskoláztatásáról semmit sem tudni, addig Balázs Mihály Enyedi György válogatott művei című kötetének bevezetőjében⁴⁹ azt feltételezi, hogy tanulmányait szülővárosában kezdte el Hunyadi Demeter, későbbi unitárius püspök tanítványaként. Ezzel szemben ugyancsak Kelemen Miklós gyűjtésében az olvasható, hogy Dézsi Lajos irodalomtörténész szerint Enyedi Kolozsváron járt iskolába.⁵⁰ Külföldi tanulmányútajairól már számos hivatkozás található. Többek között két unitárius író, Gál Kelemen és Lőrinczi Mihály, illetve Barta János és Nemeskürty István irodalomtörténészek szerint⁵¹ is másfél évet tanult az erdélyi unitáriusok által kedvelt Páduában és ugyanennyit Genfben. Az itáliai helyszínnel kapcsolatosan Balázs Mihály arra hívta fel a figyelmet, hogy itt nagy hatással voltak rá a korszak legjelentősebb arisztotelianus filozófusának és logikusának, Giacomo Zabarellának a nézetei. Mint írja, abban is követte a legjobb külföldet járók gyakorlatát, hogy a tanulmányaira kapott pénz nagyobbik részét könyvekre költötte.

Kelemen az *Unitárius Élet* XXXIII. évfolyamának 5. számára hivatkozva azt írja, hogy „*Genfben Kálvin halála után a Protestáns Akadémia igazgatását a nagyhírű teológus Béza Theodor veszi át, és tanítványai közé tartozott Enyedi György is*”. Dézsi Lajos irodalomtörténész pedig úgy tudja, hogy Franciaországban is tanult, azt azonban nem közli,

⁴⁸ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: Az erdélyi unitárius egyház története, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005, 335.

⁴⁹ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 1997, 6.

⁵⁰ Kelemen Miklós: Unitárius Arcképcsarnok 1. Enyedi György, Heltai Gáspár Kft., Budapest, 1998, 9.

⁵¹ Kelemen Miklós: i. m. 9.

hogy mikor és melyik városban folytatta tanulmányait.⁵² Érdekesség, hogy bár a tanulmányút helyszíneire vonatkozó adatok azonosak, időpontja továbbra is vitatott. Míg Kelemen 1571-re datálja az európai körút kezdetét, ezalatt Balázs Mihály legkorábban 1583-ra teszi. Abban viszont mindketten egyet értenek, hogy az út a kolozsvári városi tanács 260 forintos támogatásával valósulhatott meg. Ennek ismeretében valószínűsíthető, hogy Balázs Mihálynak van igaza, hiszen a kolozsvári oktatási intézmény támogatása előzmények nélkül nehezen elképzelhető. Ahogy feltehetőleg az is, hogy 16 évesen már elegendő tudással lett volna felvértézve egy több országot és egyetemet érintő európai tanulmányútra Enyedi.

Ugyancsak ellentmondásokat lehet felfedezni szakmai életútjában. Miközben Balázs Mihály szerint Enyedi 1575 és 1583 között Erdély „egyik iskolájában” látott el lektori teendőket, addig Kelemen azt írja, már 1574-től a kolozsvári antitrinitárius iskola tanára volt, ahol dialektikát és logikát is oktatott. Külföldi tanulmányútjait követően 1587-től már az igazgatói tisztséget töltötte be, így a hittannak is tanára lett. Tanári és igazgatói működéséről Lőrinczi Mihály⁵³ úgy ír, hogy előadásait olyan szinten tartja, hogy még későbbi ellenfele, Szilvási János szerint a külföldi tanárok is példát vehetnek tőle.

Balázs Mihály sorai szerint Enyedi filozófiai és teológiai előadásai híresek voltak, és ahogy külföldi útjai során is komoly figyelmet fordított a könyvek vásárlására, úgy növendékei esetében is figyelt arra, hogy folyamatosan megfelelő tankönyvekkel lássa el őket.⁵⁴ Ugyan maguk a művek nem, csak címeik maradt fent – *Tractatus theologicus; Symboli Apostolici fons e torigo* -, de ő maga is készített kompendiumokat, azaz röviden megfogalmazott, vázlatos formában összefoglalt anyagokat. Rendkívül széles műveltségének köszönhetően meghaladta korát, nemcsak a reneszánsz filozófiai irányzatokban volt jártas, de rendszeres olvasója volt a neoplatonizmusnak is. Könyvtárában megtalálhatóak voltak a XVI. századi szentháromságtagadó elődök ritkaságnak számító nyomtatványai és kéziratái is. Balázs Mihály Enyedi tevékenységét méltatva felsorolja, hogy „*a kolozsvári unitárius kollégium reneszánszát élte vezetése alatt, a városi tanács megemelt összeggel támogatta az intézményt, a korábban többször is tapasztalható tanárhiány megszűnt, sőt, volt olyan esztendő, amikor egy időben négy professzor is ott tanított*”. Az irodalomtörténész a városi tanács jegyzőkönyveire hivatkozva azt írja, nemesi patrónusoktól és a fejedelmi tanácstól is kért segítséget céljai elérésében.

⁵² Dézsi Lajos: A XVI. századbeli magyar költők művei 1566-1577, 7. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 474.

⁵³ Kelemen Miklós: i. m. 11.

⁵⁴ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, i. m. 25.

Enyedi hazatérte után filozófiai előadásokat is tartott az unitárius kollégiumban, Balázs azt feltételezi, hogy elsősorban tanári tevékenységének elismeréseként 1592 májusában lett a kolozsvári unitáriusok lelkésze,⁵⁵ majd alig néhány hónappal ezt követően a nagy hirtelenséggel elhunyt Hunyadi Demeter – egyes források szerint korábbi tanára – püspököt követve 1592 júliusában Erdély unitárius egyházfőjének választották. 1597. november 24-én bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a hivatalt.

Szintén különös kontraszt fedezhető fel az életét feldolgozó művekben családállapotát illetően. Székely Sándor 1840-es kiadású könyvében eképp ír erről: „(...) végig nőtlen maradt, örökösök nélkül, lakhelye Kolozsvárt, az óvárba nyíló utcában jobbkezfelöli szegletépület volt, hol létezett egykor Heltai könyvnyomtató sajtója is”.⁵⁶ Érdekes egybeesés, hogy eközben Kelemen Miklós unitárius lelkész szerint – forrásmegjelölés nem volt a megállapításhoz – felesége éppen annak a Heltai Gáspár kolozsvári nyomdásznak Borbála nevű lánya volt, akinek házában Székely Sándor szerint a nőtlen Enyedi élt. Jakab Elek e kérdéskörben még saját magával is ellentmondásba keveredett, míg *Kolozsvár története* című munkájában egy városi jegyzőkönyvre hivatkozva azt írja, egy 1614. nov. 7-i büntetőügyi egyezkedésnél Helthay Borbára asszony, Enyedi György unitárius püspökné, mint 2-ik tanú van említve.⁵⁷ Ezzel szemben a *Keresztény Magvető* 1890. július-augusztusi számában pedig úgy fogalmaz, Enyedi nőtlen életet élt.⁵⁸

V. 2. Enyedi György, a püspök

Mielőtt egyházi tisztségében végzett munkájáról írnék, érdemes egy rövid kitérőt tenni az alig negyedszázados egyház és vallási közösség helyzetére. Balázs Mihály egyebek mellett arra hívta fel ezzel kapcsolatosan a figyelmet, hogy „*ennyi idő alatt még messze nem fejeződött be a dogmatikai útkeresést is lezáró egyházzá szerveződés folyamata, de a létrejött képződmény már tagjainak száma miatt sem volt tekinthető egyszerűen szektának*”. Balázs kiemeli, 1580 környékén Erdély magyar ajkú lakosságának megközelítőleg fele volt már szentháromságtagadó.⁵⁹ Az irodalomtörténész többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy a János Zsigmond fejedelem támogatását élvező antitrinitáriusok óvakodtak az új és kötelező érvényű hitvallási iratok megfogalmazásától, melynek köszönhetően sokszínűség jellemezte

⁵⁵ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, i. m. 9.

⁵⁶ Székely Sándor: Unitária vallás története Erdélyben, Kolozsvár (kiadó nélküli), 1840, 88.

⁵⁷ Jakab Elek: Kolozsvár története, II. kötet, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest 1888, 530.

⁵⁸ Jakab Elek: Enyedi György élete – Keresztény Magvető (1890) Július-augusztusi szám, 4. füzet, 238.

⁵⁹ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, i. m. 10.

tartósan az egyház gondolkozását még az 1570-es években is.⁶⁰ Balázs emlékeztet, „Dávid Ferenc 1579-es halála után az egyház világi feje Giorgio Blandrata és az új püspök Hunyadi Demeter közösen megalkottak, s az unitárius papok zömével aláírtak egy hitvallást – eredeti, teljes szövege nem maradt ránk -, amely alapvetően azért nem érhetett célt, mert még az esperesek közül is többen megtagadták az irat szentesítését, de még az aláírók egy része sem fogadta el a megfogalmazott tételeket”. Ezt követően arról olvashatunk, hogy Hunyadi egyneműsítő törekvései fokozatosan veszítettek lendületükből a 80-as évek derekára, ami tovább erősítette az egyházban található sokféleség mögött tapasztalható végletes belső megosztást.

Ilyen örökséget vett át Enyedi György püspökként 1592-ben – írja Balázs Mihály,⁶¹ kiemelve: „fő törekvése az új egyházvezetőnek az volt, hogy az egyházat szétziláló heves kontroverziák nélkül, a dogmatikai viták és ellentétek letompításával mozdítsa elő a szervezeti és lehetőleg a tanbeli egyesülést”. A szerző példa értékűnek tekintette, ahogyan a hivatalba lépése utáni első hónapokban megoldást talált a Kolozsvárott jelentkező konfliktusra. A viszály az 1560-as évekig nyúlik vissza, mikor Dávid-párti papok kerültek a kolozsvári szószékre, a magyar és a szász polgárok között a templom használata és a papi állások betöltése miatt különböztek össze.⁶² Gál Kelemen ismertetése szerint az eredeti ügy végére 1568. június 13-án a királyi törvényszék döntése tett pontot, melynek értelmében a templom használata és az iskolai tisztségek viselése megoszlik, a szász plébános után magyar, aztán ismét szász következik. 1592-ben azonban ismét kiújult az ellentét, ekkor a plébánosválasztás joga a szászoké volt, akik Jakobinus Bernát által 1588-ban az antwerpeni iskolától Kolozsvárra hozott Erasmus Johannist kívánták megválasztani. A magyarok azonban Enyedi György mellett kardoskodtak olyképpen, hogy mint püspök töltsse be a plébánusi tisztséget is.

Balázs Mihály írásából megtudtuk, a szászok jelöltje olyan krisztológiai nézeteket vallott, melyet a zsinat tradicionalizmusuk miatt tarthatatlannak nyilvánított.⁶³ A hosszú vitát végül egy kompromisszummal sikerült zárni, mely egyértelműen megmutatta Enyedi György bölcsességét és jó politikai érzékét is: a zsinat elfogadta a különvéleményt megfogalmazó Johannist első papnak, aki a továbbiakban már nem vitatta a zsinat és a püspök tevékenységét. Balázs ezzel kapcsolatban arra is kitért, hogy hamarosan a török alatti területeken élő,

⁶⁰ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, i. m. 11.

⁶¹ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, i. m. 13.

⁶² Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568-1900), I. kötet, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. nyomása, 1935, 16-25.

⁶³ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, i. m. 14.

radikálisabban gondolkodó papok is elismerték püspöki jogait, holott ezek a lelkészek elődje alatt még nem voltak hajlandók megjelenni sem az erdélyi zsinatokon. Komoly eredményként értékeli azt is, hogy püspöksége idején egyetlen olyan papról sem tudni, akit teológiai nézetei miatt idéztek volna a zsinat elé.

Más püspöki ténykedéséről viszonylag kevés feljegyzés található, azonban 1592 és 1597 között minden esztendőben zsinatot hívott egybe, az akkori fejedelmi engedélyekre való tekintettel Tordán vagy Kolozsvárott tartották meg a tanácskozásokat, ahol elsősorban az egyházi fegyelem megszilárdítását helyezte előtérbe. Kénosi és Uzoni *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* című könyv I. kötetében arról is ír, hogy 1595-ben Enyedi püspöksége alatt Erdélyben és a kapcsolatos részekben 425-nél több unitárius eklézsia volt. Hozzáteszi: azonkívül a távolabb esők más püspök igazgatósága alatt álltak, de azért mind a Kolozsvárt székelő erdélyi püspöktől függték, kit a papok amolyan érsekséjüknek ismertek el.⁶⁴ Erdély akkori állapotáról szólva fontos megjegyezni, hogy 1593 nyarán természeti csapások sora, a termés pusztulása komoly nyomott hagyott a társadalom hangulatán, melyet tovább nehezített a török II. Rudolf elleni hadüzenete és Báthory Zsigmond háborúpárti politikája. Ezzel kapcsolatosan Heinrich Arnold egy tanulmányában arról ejt szót, hogy midőn Báthori Zsigmond fejedelem seregét az ellenség megverte, Enyedi hét vasárnapon át tartott beszédeket Erdély eltűnt boldogságáról.⁶⁵

Kelemen Miklós kutatómunkájában⁶⁶ többek között az található, Enyedi teológiai álláspontjáról Gál Kelemen azt emeli ki, hogy az erdélyi antitrinitarizmusban az új tudományos iránynak, a hitelvek természettani és filozófiai exegetikájának megalapítója, aki az Isteneszmét ésszerűen és tudományos alapon tolmácsolja. Lőrinci Mihály szerint pedig Enyedi kimagasló érdeme, hogy tisztában van a teológiai felfogások fejlődésével, teológiai rendszere nyitott, így alkalmas a fejlődésre. Teológiai munkásságának megítélése mégsem volt ennyire egyértelmű: Klaniczay Tibor és Zoványi Jenő hibaként róják fel számára az antitrinitáriusok dogmájának merevítését és az újítástól való elzárkózást. Kedei könyvében arról olvashatunk, hogy Enyedi Györgyöt az „unitáriusok Plátonjának” nevezték, aki megerősítette az unitárius hitelvi öntudatot.⁶⁷ Dr. Lőrinczi Mihály az Unitárius életben pedig

⁶⁴ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005, 204.

⁶⁵ Heinrich Arnold: *Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardis széphistóriája*, Magyar Irodalomtörténeti szeminárium, Kolozsvár, 1912, 52.

⁶⁶ Kelemen Miklós: i. m. 19.

⁶⁷ Kedei Mózes: *Az erdélyi unitárius egyház rövid története*, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 24.

úgy fogalmazott, Enyedi György Dávid mellett nemcsak a saját századában a legkimagaslóbb teológus, hanem minden idők legkiválóbb unitárius teológusa.⁶⁸

Az *Unitárius Arcképcsarnok* első kötetében olvashatunk arról is, hogy a történetírók miképp foglalkoztak Enyedi szószéki szerepléseivel. Jakab leszögezi, hogy Enyedi mint pap csak a magyar eklézsiát szolgálja, éber őr és hatalmas egyházi szónok. Boros leírja, hogy Enyedi a szószéken ritkán vagy egyáltalán nem foglalkozik dogmai kérdésekkel, beszédeiben a mindennapi élet társadalmi és erkölcsi kérdéseit tárgyalja. (...) Boros a beszédeket mondanivalójukon túl, páratlanul tiszta stílusuk és költői emelkedettségük miatt ítéli értékesnek.⁶⁹

Mindezt hűen támasztja alá alábbi prédikációjának részlete is: *„Nem azért mondom pedig, hogy a tisztviselőknek nem illik nemzetesnek lenni és gazdagnak, mert igen jó és hasznos a tisztviselő emberben, mert sokat nem vihet véghez a szegény, amit a gazdag és nemzetes. Hanem azt mondom, hogy fő tekintet legyen az észre s az elmére. Ha gazdag, s a többi mellette legyen, jó. De ha az elmének okossága meg nem legyen, ha annál gazdagabb is nemzetes nem volna is, nem méltó a tisztességes állapotra. Jobb egy bölcs szegény, hogynem egynéhány goromba gazdag. (...) Tekintsünk kétfelé azért, és akit látunk, hogy közel jár az igazsághoz, akit az Isten jó lelkiismerettel és jobb bölcsességgel és eszességgel látogatott meg, az olyant válaszuk inkább előljáróvá, hogynem mint a gorombát, ítélet nélkül valót”.*⁷⁰

A következő prédikáció-idézet pedig arra mutat rá, hogy Enyedi milyen tisztán és egyszerűen közelítette meg a böjt kérdéskörét: *„No azért tanuld meg, hogy a böjtnak fő része és módja a szívbeli szomorúság, kit ha külső magadviselésével, ruházattal megmutatsz, nem árt, mert ugyanis nem illik szomorú szívhez a friss öltözet. (...) Ugyanitt vedd eszedbe azt is, hogy az a böjt, mikor valaki semmit nem eszik, sem iszik, nem mint a pápások, hogy imez vagy amaz étket vagy húst ne egyél, de halat, lencsét, borsót szabadon ehetsz, aztán az italban ugyan semmi választás”.*⁷¹

A mártírsorsú XX. századi erdélyi lelkész-egyház-történész, Gellérd Imre megfogalmazása szerint *„Enyedi már a 16. század végén tisztán látta, hogy egyházunk az erdélyi történelem viharverései között csak úgy maradhat fenn, ha életelvévé teszi a minőség gondolatát. Profétai eréllyel hangsúlyozta, hogy minden unitáriusban tudatos kell, hogy legyen ez a*

⁶⁸ Dr. Lőrinczi Mihály: Enyedi György, Unitárius élet (1955), I. szám, 3.

⁶⁹ Kelemen Miklós: i. m. 12.

⁷⁰ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János: i. m. 104.

⁷¹ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János: i. m. 146-147.

*szemlélet. A 19. századig Enyedinél tisztábban senki sem látta és nem emelte ki annyira az unitarizmus minőségi értékét, senki sem mutatott rá olyan meggyőzően arra, hogy az unitárius személyiség fő jellemvonása a tudatos minőségélmény, minőség-szemponitú önértéktudat. Ennek a szellemnek a megteremtésével Enyedi olyan fegyvert adott a dávidferenci ügy kezébe, melyre századokon keresztül támaszkodhatott”.*⁷²

Gál Kelemen Kanyaró Ferencre hivatkozva azt említi, hogy Enyedi a korabeli Erdély legnagyobb egyházi szónoka volt, aki tíz év alatt több mint háromszáz beszédet írt.⁷³ Ez a tíz év véleményem szerint némi korrekcióra szorul, ugyanis Enyedi 1592-ben lett lelkész, ezért feltehetően a korábban már általam is említett, külföldi tanulmányútjai után tartott filozófiai előadásait is ide sorolhatta a szerző. Egyházi beszédei öt kéziratos kötetben maradtak fent, ezekből négy Erdélyben található, egy pedig Sárospatakon.

Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból készült tanulmánykötet egyik disszertációjában Lovas Borbála arra emlékeztetett, hogy az erdélyi püspök prédikációgyűjteményét teljes terjedelmében először Káldos János mutatta be egy átfogó táblázatban, amelyet az 1993-ban kiadott Enyedi-monográfiájában publikált. A lista az akkor már ismert, felfedezett, vagy épp újra felfedezett kéziratos kilenc kódexen alapult, amelyek a gyűjteményből kisebb-nagyobb beszédcsoportokat tartalmaztak. Monográfiájában Káldos részletesen ismertette az erdélyi gyűjteményekben lévő öt Kolozsvári Kódexet, Gyalai Sámuel prédikációgyűjteményét, a Marosvásárhelyi Kódexet, a Székelykeresztúri Kódexet, valamint az egyetlen ma Magyarország területén lévő kötetet, a Sárospataki Kódexet.⁷⁴

Lovas arra is felhívja a figyelmet, hogy *„ez a táblázat hiánypótló volt az Enyedi-kutatásban, hiszen Káldos munkájáig nem jelent meg olyan dolgozat, amely áttekintette volna az egész fennmaradt másolatkorpuszt, a szakirodalom általában csak részleteiben ismerte az anyagot, a tudományos említésekben szereplő adatok pedig másodkézből valók voltak – az unitárius egyháztörténet idézetein, valamint Jakab Elek és Kanyaró Ferenc XIX. század végi publikációin alapultak”.* A 2015-ben szervezett, Enyedi korszakára és magára a püspök életére és munkásságára fókuszáló szakmai konferenciának és az ezt követően kiadott

⁷² Retkes Attila: Enyedi György, a szépiró püspök, Unitárius egyháztörténeti szilánkok 2010. -

http://unitarius.blog.hu/2010/12/17/35_enyedi_gyorgy_a_szepiro_puspok - letöltés dátuma: 2018. március 17.

⁷³ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568-1900) II. kötet, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. nyomása, 1935, 386.

⁷⁴ Lovas Borbála: Enyedi György prédikációs kötetének egyedi szerkezete In: Enyedi 460 – Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból, MTA ELTE HECE, Budapest 2016, 71.

tanulmánykötetnek köszönhetően az irodalomtörténészek véleménye szerint Enyedi lényegében újra helyet kapott az irodalmi kánonban. Ennek a szakmai munkának a folyamatára, illetve az erdélyi teológus munkásságának magyar irodalomban betöltött szerepének bővebb ismertetésére történelem szakos hallgatóként azonban már nem vállalkoznék.

V. 3. Enyedi György egyházirodalmi munkássága

Az unitárius köztudat úgy tartja, Enyedi György az egyházalapító püspököt, Dávid Ferencet követő korszak legtermékenyebb és leghatásosabb egyházirodalmára, akinek munkái messzemenően meghatározzák az antitrinitárius teológia irányát. Mielőtt műveiről írnék, fontos megemlíteni, hogy *A magyar irodalom története 1600-ig* című munka I. kötetében arról olvashatunk, hogy 1571 után a korszak unitárius alkotói latin munkái a cenzúra következtében már csak ritkán juthattak nemzetközi nyilvánosság elé.⁷⁵

Enyedi első egyház-irodalmi munkája volt tanítója, és egyben elődje, Hunyadi Demeter püspök temetésén, 1592. július 6-án elmondott halotti beszéde volt, az *Oratio funebris*.⁷⁶ Az irodalomtörténészek abban értenek egyet, hogy a beszédnek egyetlen fennmaradt példánya sem ismeretes.

Egy esztendővel később, 1593-ban írja meg a *Responsio ad Michaelis Cserényi de Balásfalva Assertiones Scholasticas De Sanctissima et Individua Trinitate-t*, melyben Balásfi Cserényi Mihály szent és megoszthatatlan háromságáról írt téziseit cáfolta.⁷⁷ A következő évben írásbeli vitát folytat egykori tanítványával, aki az antitrinitárius hitet előbb helvétre váltotta, később pedig katolikus pappá szentelték. A polémiát Szilvási János a marosvásárhelyi református zsinaton tett prédikációja indította el, melyben az antitrinitarizmust támadta. Simon József, a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének docense a *Világosság* című bölcsészeti akadémiai folyóirat egyik számában arra hívja fel a figyelmet, hogy Enyedi a Szilvásihoz intézett levelet, a *Contiót*, a *Defensiót* és a *Concionis exament* összefüggő

⁷⁵ Pirnát Antal: A latin nyelvű teológiai irodalom, In: A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk: Klaniczay Tibor, Akadémiai kiadó, Budapest 1964. - <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/314.html> - letöltés: 2018. március 21.

⁷⁶ Kelemen Miklós: i. m. 13.

⁷⁷ Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig, Akadémia Kiadó, Budapest, 1977, 127.

gondolatmenetként összekapcsolja, és e munka befejezését 1594. február 23-ai dátummal látta el.⁷⁸

A szerző a vitaindító beszédet a cikkben 1591. június 23-ára datálja, azonban ez feltehetően elírás lehetett, a helyes dátum 1593. A mindmáig kiadatlan levelezésben Kelemen Miklós könyve szerint Enyedi tudatlansággal és istentelenséggel vádolta volt tanítványát, a marosvásárhelyi papot. A kézirat Enyedi saját kézírásával maradt ránk az úgynevezett Enyedi-kódexben, amely ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában található.⁷⁹

Enyedi György teológiai fő műve az 1598-ban Kolozsvárott kiadott *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet* című latin nyelven írt könyv volt, mely halála után egy évvel jelent meg.⁸⁰ A vallási türelmetlenség következtében a könyvet előbb betiltották, majd megjelenése után mindössze egy évvel számos példányát nyilvánosan elégették. Toroczkai Máté püspök fordításának köszönhetően 1619-ben magyarul "*A szentháromságot bizonyító ó- és újszövetségi helyek magyarázatai...*" címen jelent meg. A magyar irodalom története 1600-ig című kötetben azt olvashatjuk, az *Explicationes*-t latin nyelven másodszor 1684-ben adták ki a németalföldön, később Európa-szerte nagy érdeklődést kiváltó vitákat gerjesztett, ezáltal rendkívül lényeges szerepet tölt be az antitrinitarizmus megismertetésében az egész kontinensen.

Enyedi György munkájában tudományos felkészültséggel vezette le, hogy a szentháromság dogmáját a Bibliából nem lehet bizonyítani.⁸¹ Pirnát Antal arra is felhívja a figyelmet, hogy a szerző a teljes protestáns teológiai irodalom ismeretében foglalja össze mindazokat az érveket, amelyek e szövegek hagyományos értelmezésének megcáfolására alkalmasak. A mű egyediségét az adja, hogy Enyedi rámutat azokra az ellentmondásokra is, melyeket különböző teológiai tekintélyek egymást kölcsönösen megcáfoló magyarázataiból gyűjtött össze. Az irodalomtörténész kiemeli azt is, hogy Enyedi munkáját csaknem száz éven keresztül folytonosan támadták a különböző háromsághívő felekezetek képviselői, mindenekelőtt az ortodox reformátusok, itthon és külföldön egyaránt.⁸²

⁷⁸ Simon József: Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma, *Világosság* (2009) őszi lapszám 42. - <http://www.vilagosság.hu/pdf/20091214201337.pdf> - letöltés: 2018. március 21.

⁷⁹ Simon József: Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma, i. m. 42.

⁸⁰ Székely Sándor: Unitária vallás története Erdélyben, Kolozsvár (kiadó nélküli), 1840. 87.

⁸¹ Dr. Erdő János: Útmutató évszámok az Unitárius Egyház múltjából, In: *Egy az Isten, Magyarországi Unitárius Egyház*, Budapest, 2015. - <http://tudastar.unitarius.hu/egy/egy.htm> - letöltés: 2018. április 5.

⁸² A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk: Klaniczay Tibor, Akadémiai kiadó, Budapest 1964, 492.

Martin Jakab württembergi trinitárius akadémiai író-tanár például külön könyvet szentelt – *De tribus Elohim (A három Istenről)* – Enyedi megcáfolására, de előszavában még ő maga is csodálatát fejezi ki Enyedi teológiai felkészültsége miatt.⁸³ Ugyancsak cáfolatot írt a pápai környezethez tartozó Penralose Ambrus, B. Justus Feuerbornius és Thummius Tivadar is. A magyarok közül pedig elsőként a Tiszán inneni református egyházak püspökét, Milotai Nyilas Istvánt kell említeni. Kelemen Miklós véleménye szerint a hazai és külföldi cáfolók iratait vizsgálva áthidalhatatlan különbség fedezhető fel a tudományosság, a hangnem és a cél tekintetében.⁸⁴ Fontos megemlíteni, hogy az *Explicationes* Enyedi halála után jelent meg, így ellenfeleinek támadásaira nem is állhatott módjában reagálni az unitárius püspöknek.

V. 4. Enyedi György szépirodalmi munkássága

Enyedi a világi szépirodalom iránt is érdeklődött, az irodalomtörténet pedig nagyobb figyelmet szánt az unitárius püspökre, annak ellenére, hogy mindössze egyetlen irodalomtörténeti jelentőségű história fűződik személyéhez. Kelemen véleménye szerint a fokozott figyelem arra vezethető vissza, hogy a XVI. században kibontakozó világi irodalom iránt jóval nagyobb volt az érdeklődés, szemben az elvontabb és kevesebbek által érthető egyházi irodalommal. 1592-ben készült el Heliodorosz *Aethiopica* című művének görögből latinra fordítása,⁸⁵ mellyel a híres magyar királynak, Korvin Mátyásnak és könyvtárának kívánt emléket állítani.

Báthory Zsigmondnak írt ajánlólevelében egyebek mellett így fogalmaz: „*Ennek olvasása elűzi a gondokat, s a lelket a legillendőbb gyönyörűséggel tölti el. Volt azonban más ok is, ami arra indított, hogy Felsőged támogatásával törekedjem latinul kiadni e művet. Hisz művelt férfiak olvasták idáig görögül, köztük királyunk, Korvin Mátyás, s épp az ő könyvtárából, mint egy deszka a hajótörésből, került elő. Illő tehát nekünk is azon igyekeznünk, nekünk, akik ennek az igen híres magyar királynak utódai vagyunk, hogy a latinul értő fülek számára is ismeretessé váljon ez a munka*”.⁸⁶

Kr. u. III. századi görög regényíró címválasztását az az egyszerű tény magyarázza, hogy a cselekmény eleje és vége is Etiópiában játszódik. A kalandos regény abban a tekintetben

⁸³ Kelemen Miklós: i. m. 17.

⁸⁴ Kelemen Miklós: i. m. 19.

⁸⁵ Simon József: Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma, Világosság (2009) őszi lapszám 41. - <http://www.vilagosság.hu/pdf/20091214201337.pdf> - letöltés: 2018. március 21.

⁸⁶ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János: i. m. 33.

kiemelkedő, hogy az események gyorsan váltogatják egymást, a szereplők változatosak, valamint a szerző a maga finom stílusában színesen írja le a viselkedésüket és a helyszíneket.

Berkes Katalin „*Kikről hallgat Enyedi? - A Héliodórosz-fordítás előzményeihez*” című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy bár Enyedi a mű ajánlásában és előszavában többször is kiemeli, hogy ő fordítja először az Aethiopicát latin-nyelvre, ez mégsem igaz.⁸⁷ Mint írja, a regény már negyven évvel korábban, 1552-ben megjelent Stanislaw Warszewicki fordításában. Az ellentmondást tovább bonyolítja, hogy Stanislaw Warszewicki (1530?-1591) neve Erdélyben sem volt ismeretlen. Padovában majd Wittenbergben tanult, és Melanchthon tanítványa is volt.⁸⁸ Héliodórosz Aethiopicáját körülbelül 22 évesen fordítja, Berkes feltételezése szerint Melanchthon hatására. Ráadásul röviddel az 1552-es bázeli kiadás után, 1556-ban Antwerpenben is megjelent az Aethiopica Stanislaw Warszewicki fordításában.⁸⁹ Ennek ismeretében valóban nehéz elhinni, hogy Enyedi sosem hallott róla. Berkes szerint az első fordítás dicsőségét feltehetően azért próbálta „elorozni”, mert a megjelentetéséhez Báthory Zsigmond támogatására pályázott, azaz érdeke származott belőle. A szerző megemlíti azt is, hogy az eredeti kézirat nem maradt fenn, csak egy XVII. századi, viszonylag nehezen olvasható másolata. Nyomtatásban valószínűleg sosem jelent meg. Érdekesség, hogy Kelemen Miklós *Unitárius Arcképcsarnokában* az egyházirodalmi munkásságát kifejtő részben ír a Heliodorosz-fordításról, miközben ez a munka elsősorban a szépirodalom polcain lenne megtalálható a könyvtárakban.

Balázs Mihály egyebek mellett azt hangsúlyozza, hogy „*Enyedi Toroczkai Mátéval és Liskai Gyárfással egyaránt nagyobb mennyiségben készített másolatokat az 1570-es évek nagy antitrinitárius gondolkodóinak műveiről*”. Mint folytatja, másolataik nélkül szinte semmit sem tudna az utókor ennek az időszaknak a teológiai útkereséseiről. Miután nagy hatással volt rá a vallásfilozófus Palaeologus, ezért művei jó részét 1593 táján lemásolta. Az irodalomtörténész 1574 májusára datálja Enyedi szépirodalmi művét, a *Gisquardus és Gismunda* széphistóriáját, melyben Gismunda történetét, az eredetileg Boccaccio *Dekameronjából* származó tragikus novellát ültette át magyar nyelvre. Az elkészülés

⁸⁷ Berkes Katalin: *Kikről hallgat Enyedi? - A Héliodórosz-fordítás előzményeihez*, In: A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának irodalomtudományi, irodalomtörténeti tanulmányokat közlő sorozata - Acta historiae litterarum hungaricum, Szeged, 2011, 53. - http://acta.bibl.u-szeged.hu/1097/1/hist_litt_hung_030_053-059.pdf - letöltés: 2018. március 23.

⁸⁸ Bitskey István: *A Warszewicki-testvérek és Magyarország - Lengyelek és magyarok Európában*, Szerk: Nagy László Kálmán, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 116-122.

⁸⁹ *Heliodori: Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati* Stanislaw Varseviczki Polono interprete, Antverpiae, apud Martinul Nutium, 1556. - <https://lib.ugent.be/europeana/900000012330> - letöltés: 2018. április 9.

körülményeivel kapcsolatosan arra hívja fel a figyelmet, hogy a későbbi püspök ezekben az években hosszabb ideig tartózkodott Nyugat-Magyarországon és Bécsben, melyről egy Csepregen keletkezett ajánlás mellett egy Nadasdi Ferenc és Báthori Erzsébet esküvőjére megjelentetett, latin nyelvű ünnepi verseket tartalmazó kiadvány is tanúskodik, amelynek ajánlottai között ott található Georgius Eniedinus Transylvanus.⁹⁰ A széphistória 1624-ből fennmaradt változatának címe: *Historia elegantissima regis Tancredi filiae nec non secretarii regii Gisquardi. Igen szép história a Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos tanácsosáról Gisquardusról, kik között felbonthatatlan szeretet lévén egymásért halálra adták magukat.*⁹¹

A széphistória műfaja a XVI. században, Enyedi György korában éli virágkorát, az epikolirikus műfajok közé tartozik. Elsősorban regényes világi, szerelmi témákat dolgoz fel; legtöbbször a szerelmesek vágyódását, megpróbáltatásait és egymásra találását mutatja be és gyakran végződik erkölcsi intelmekkel. A históriás énekek egyszerű, bárki számára érthető szöveggel rendelkeznek, a műfaj jelentősége pedig elsősorban abban rejlik, hogy elősegítette a művészi kifejezőeszközök gazdagodását.

Gismunda és Gisquardus története első alkalommal Giovanni Boccaccio által 1353-ben befejezett *Dekameronban*, a negyedik nap első novellájaként jelenik meg. Mint ismeretes, a mű az 1348-es pestisjárvány után készült 1348-1353 között.⁹² Az eredeti novella a XVI. században az egész kontinensen ismert volt, széles körben való elterjedése különböző humanista fordításokra vezethető vissza. Többek között átültették franciára, angolra, németre s más nyelvekre is. Bodrogi Enikő az *Erdélyi Múzeum* - az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye – egyik számában egy tanulmányban Káldos Jánosra hivatkozva az írja, elsőként Leonardo Bruni fordította latinra 1438-ban.⁹³ A tanulmány szerint Enyedi forrásként Philippus Beroaldus verses latin átültetését használta, melyet több alkalommal is kiadták a XV. és XVI. század folyamán. Káldos úgy fogalmaz, Enyedi széphistóriává dolgozta át a történetet. Véleménye szerint a műfaj megválasztása nem véletlen, hiszen a XVI. század legkedveltebb műfaja a históriás ének. A történet középpontjában Tancredus olasz király egyetlen lánya, a szépséges Gismunda található, akit

⁹⁰ Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János: i. m. 6.

⁹¹ Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténet, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1930, 382.

⁹² Enyedi György: *Historia elegantissima* - A szöveget gondozta, a tanulmányt és jegyzeteket írta Káldos János, Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 16.

⁹³ Bodrogi Enikő: Egy széphistória hagyománya, In: *Erdélyi Múzeum* (1955), 57. kötet, 1-2. füzet. - <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/sz05bodrogi.htm> - letöltés: 2018. március 26.

apja Ardea ifjú uralkodójához adott férjül, ám miután a fiatal király rövid időn meghal, Gismunda visszatér atyja udvarába és örök özvegységet fogad. Azonban a fogadalmat követően Gismunda az udvari főkancellárba, Gisquardusba szeret bele, azonban az apa leleplezve a titkos frigyét haragra gyúlva elfogatja és megöleti Gisquardust, majd szívét elküldi saját lányának. Gismunda fájdalmában megmérgezi magát, a tettét kissé későn megbánó Tancredus pedig közös koporsóban temeti el a szerelmeseket.

Bodrogi arra mutat rá, hogy Enyedi műve humanista gondolatvilágával kiemelkedik ama korabeli széphistóriák közül, amelyekben a szerelem célja az Istennek tetsző házasság. Mint írja, „*elimeri a szerelem jogosságát, és antik-mitológiai példákkal igazolja az érzés szépségét, felemelő voltát, a szerelem nála is végzetes, romlásba döntő hatalom, de nem vak erő, amely az emberek szándéka ellenére érvényesül. A szerelem vágya emberi mivoltunk természetes hozzátartozója, amely csak akkor válik pusztítóvá, ha természetellenes akadályokba ütközik, mint amilyen az özvegyi fogadalom vagy a rangkülönbség*”. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a titkos viszony Enyedi számára is bűn, azonban az uralkodó kapzsisága és gögössége jóval nagyobb véteknek számít, és rámutat arra is, hogy Tancredus a társadalmi rétegek miatt különbségeket fontosabbnak tartja a valódi szerelemnél, és azt is hibaként rója fel a királynak, hogy amiatt gyűlöli meg saját főkancellárját, mert felmerül annak a lehetősége, hogy az trónörökösévé válhat.

Stoll Béla *A magyar irodalom története 1600-ig* című kötetben arra hívják fel a figyelmet, hogy Boccacciónál még a királynak leánya iránti elvakult szeretete volt mindennek a mozgatója. Az irodalomtörténész kiemeli azt is, a humanista mitológiai elemek jelentős részét elhagyja, de nem hagyja változatlanul a szereplők jellemét, valamint az elbeszélés cselekményét sem. Ennek köszönhetően a bűnt büntetésnek kell követnie, Enyedinél, teljesen új mozzanatként, Gismunda öngyilkossága után Tancredus is megöli magát, csak hogy a szerző elmondhassa: *"Az nagy Isten bizonynyal megbünteti kevély gazdagokat semmié teszi"*.⁹⁴

Kelemen Miklós gyűjtése az irodalomtörténeti visszhangok tekintetében kifejezetten széleskörű, a méltató megjegyzések mellett a kritikáknak egyaránt helyt adott. Többek között Klaniczay-Szauder-Szabolcsi: *Kis magyar irodalomtörténetét* idézi, ahol Enyediné a történet továbbszövő önállóságát emelik ki. Harsányi Zoltán a leglényegesebb eltérést a feudális előítéletek bátor, támadó jellegében látja, Klaniczay Tibor pedig úgy látja, Enyedi tovább

⁹⁴Stoll Béla: A népszerű reneszánsz irodalom kezdetei: In: A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk: Klaniczay Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 529.

fejlesztette a humanista tanítást, mely szerint nem a származás, hanem a műveltség által lesz az ember nemessé. Ezzel szemben Nemeskürty István szerint, ha Enyedi el is ismeri a szerelem jogosságát, mégsem szerepeltet annak szemléltetésére – vallásos felfogásának megfelelő – tiszta erkölcsiségű emberpárt, és bár elismeri, hogy vannak részletszépségei a históriának, még ezek ellenére sem képes meghaladni a kortársi színvonalat. Jakab Elek jóval kritikusabban szemléli a művet. Véleménye szerint a história hiányossága a nyelv és a verselés gyarlóságában érhető elsősorban tetten, Bodnár Zsigmond irodalomtörténész a história bőbeszédűségét kárhoytatja, és ugyanezen a véleményen van Dézsi Lajos is, ő azt is megjegyzi, hogy ez a hiba általánosságban a történet más szerzőinek a számlájára is felírható.⁹⁵

Ezt már nem Kelemen idézi, de fontos megemlíteni, hogy Klaniczay szerint művészi szempontból Enyedi históriája a gyengébbek közé tartozik. Véleményét azzal támasztja alá, hogy Beroaldo latin költeményéből elhagy minden olyasmit, ami csupán a gyönyörködtetést szolgálja, például Gismunda szépségének vagy gazdag lakodalmának leírását; emellett pedig verselése is meglehetősen száraz. Az irodalomtörténész hozzáteszi azt is, hogy a Gisquardus és Gismunda széphistóriája népszerűségét annak köszönhetette, hogy már a 2. kiadástól kezdve (Kolozsvár 1582) Enyedi szövegének egy teljesen átdolgozott változata került az olvasók kezébe.⁹⁶ Számos forrás számol be a história kiadásának évszámairól is. Elsőként magát Enyedi Györgyöt kell idézni, aki a széphistória utolsó két versszakában vall a mű keletkezésének időpontjáról.

*Az szép rózsa vala már kijöttében,
Piros Pinkösd havának közepiben,
Másfélezer hetvennégy esztendőben,
Ezt éneklé társához szerelmében.*

*Ezt éneknek dákból fordítója,
Nevét versek fejébe nem titkolja,
Nagy gondolat szívét szállotta vala,
Istent kéri, ily szeretettő ója.⁹⁷*

⁹⁵ Kelemen Miklós: i. m. 22.

⁹⁶ A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk: Klaniczay Tibor: i. m. 529.

⁹⁷ Enyedi György: Historia elegantissima, i. m. 115.

Heinrich Arnold véleménye szerint a mű elkészítésében egy társa is segítségére volt, és úgy gondolja, személyéről szintén a műből nyerhetünk információt. A versfökből ugyanis a következő mondatot állított össze: *GEORGIVS ENIEDI TRANSILWANUS IN GRATIAM NOBILIS FRANCISCI KOMAROMI THIRNAVIENSIS FRATRIS VNICE DILECTI CECINIT UVIENNAE MISERAM MORTEM DUORUM AMANTUM OB IMPATIENTIAM AMORI(B)S*.⁹⁸ A magyar fordítás azonban feltehetően nem támasztja alá a szerző teóriáját: Enyedi György "Transilvanus" a nemes, igen nagyra becsült Komáromi Ferenc nagyszombati testvér kedvéért Bécsben megénekelte a két szerelmes szörnyű halálát, melyet az elviselhetetlen szerelem miatt kellett elszenvedniük. Érdekesség, hogy Heinrich a latin mondatot művében nem fordítja le magyarra. Véleményem szerint inkább ajánlotta a művet Ferenc testvérnek, mintsem, hogy közösen dolgoztak volna rajta.

A kutatások végül arra jutottak, a széphistória 1574-ben még nem jelent meg nyomtatott formában. Heinrich azt valószínűsíti, hogy az első ilyen kiadás – amely szintén ismeretlen – 1577-ben valósult meg, melyet többek között Sándor István bizonyít, aki az *M. Könyvesház* 6. lapján *História Gismundáról* és a 244. lapon *História a két szerelmesekről* cím alatt emlékezik meg róla.⁹⁹ Káldos János is kísérletet tett arra, hogy megtalálja az eredeti kiadást. Ezért számba vette a széphistória 6 kéziratát és 15 nyomtatott kiadását is. Bodrogi Enikő ezzel kapcsolatosan azt emeli ki, hogy végül Varjas Béla 1938-ban találta meg a széphistória 1577-es debreceni kiadását a Teleki Tékában, s ennek a címlapján szerepel a „nunc primum” felirat.¹⁰⁰ Hozzáteszi: Varjas filológiai vizsgálata alapján arra jutott, hogy a kolozsvári kiadás átdolgozás, amelynek szerzője nem Enyedi. Kelemen Miklós kutatómunkája arra hívja fel a figyelmet, hogy a Benda-Irinyi szerzőpáros is az 1577-es kiadást teszi elsőnek, akárcsak Szabó Gyula, aki említést tesz egy 1683-as és egy 1700-as kiadásról is. Dézsi ezeket a kiadásokat Lőcse városához kapcsolja.

Heinrich említ egy 1592-es monyorókeréki kiadást is, Klaniczay tud még a Széll Farkas kódexben (az 1630-as évekből) és Petrovai Miklósék (1670-1672) féle gyűjteményben fellelhető históriáról¹⁰¹. Kelemen Elek a fejezet végén Benda-Irinyi *A 400 éves debreceni nyomda* című munkájára hivatkozva a kiadványok árára is kitér. Eszerint Gallén János kassai

⁹⁸ Heinrich Arnold: Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája, Kolozsvár Magyar Irodalomtörténeti szeminárium, 1912, 55.

⁹⁹ Heinrich Arnold: i. m. 55.

¹⁰⁰ Bodrogi Enikő: Egy széphistória hagyománya, In: Erdélyi Múzeum (1995), 57. kötet, 1-2. füzet. - <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/sz05bodrogi.htm> - letöltés: 2018. március 26.

¹⁰¹ Kelemen Miklós: i. m. 21.

könyvkereskedő hagyatéki leltárából az derül ki, hogy a tíz levélnyi 1577. évi kiadás ára 2 krajcár.

A Kénosi-Uzoni szerzőpáros arról is szól, hogy 1574-ben Jacobus Palaeologus dicséretére verset vagy epigrammát készített Kolozsvárott, méghozzá azon alkalomból, hogy a *Jelenések könyvéhez* egy magyarázatot írt *Commentarius in Apocalypsim...* címmel.¹⁰² Még egy utolsó gondolat Enyedi György szépirodalmi munkásságáról: Bodrogi Enikő tanulmányában Káldos Jánosra hivatkozva arról is szót ejt, hogy Enyedi Bécsből hazatérve iskolamesteri tisztséget töltött be a Sopron megyei Csepregben, és azt feltételezi, hogy tanítói tevékenysége idején adta ki saját pénzén Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae...* című híres munkáját. A kiadás helyszínét Káldos sem tudja megnevezni, azt azonban megjegyzi, hogy Molnár grammatikájának ez volt a harmadik kiadása, a kolozsvári (1556) és a krakkói (1570-es évek első fele) kiadás után.

V. 5. Enyedi György halála

Nemcsak életével kapcsolatosan találtam ellentmondásokat, elmúlása okáról is különböző elméleteket lehet olvasni. Jakab Elek szerint halálát bélkőszvény okozta 1597. nov. 24-én, délutáni 4 órakor, élete legjobb korában, midőn még csak 42 éves volt. Ezzel szemben Székely Sándor az *Unitária vallás története*i című művében szélütésre utal,¹⁰³ s hozzáteszi: Enyedi Györgyhez, az időben hasonló tudós főt az erdélyiek nem sokat láttak. Jakab Uzonira hivatkozva arról is ír, hogy Kósa János egyházi közfőjegyző a nov. 29-ki Consistorialis jegyzőkönyvbe e fájdalmas felkiáltásban adott annak kifejezést: *Elesett a mi fejünk koronája! Hirneves püspökünk, Enyedi György az Urban elaludt.*”

A tanuló ifjúság nevében Cromer Péter halotti versben emlékezett meg az egyház vezetőjéről: „*A szép mesterségeket, nyelveket és az égben lakó Istennek igéjét tanította, s a kik olvassák, nagy dolgok emlékeit fogják benne fölhalálni. Vallására nézve azt az Istent imádta, a ki előtt mindenki meghajlik, meg az, a ki nagy hirben van, kegyes és hatalmas. Méltó lett volna, hogy a Párkák soha el ne vágják élete fonalát, hogy örök fényben ékeskedjék. Elesett az örök dicséretre érdemes Enyedi György — elesett, és most lakása az égi honban van.*”¹⁰⁴

¹⁰² Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: Az erdélyi unitárius egyház története, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005, 335.

¹⁰³ Székely Sándor: i. m. 86.

¹⁰⁴ Kelemen Miklós: i. m. 23.

Abban azonban már Jakab és Székely is egyetért, hogy egyháza két emléket is állít Enyedi Györgynek: egy márvány sírkövet és egy feliratos réztáblát. Előbbit egy hattyú és belevéselt jelképek díszítik. Feliratát teológiai fő művének magyarra fordítója, Toroczkai Máté készíti: „*A tudomány példaképe, szent erkölcsök szabályozója, és az Isten igéjének legnagyobb magyarázója fekszik e kő alatt, Kolozsvár város első papja, egyházának feje*”.¹⁰⁵ A réztáblát Kelemen könyve alapján 1738-1739-ben dühöngő pestis alkalmával sírásók találták meg az eredeti sír közelében. A hagyomány szerint az unitárius főgimnázium deákjainak ajánlották fel megvételre, azonban pénz híján végül egy református aranyművesnek adták el, aki az aranyat előbb kinyerte belőle, majd a réztáblát az enyedi református gimnázium könyvtárában értékesíti, ahonnan később átkerült a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárába.¹⁰⁶

V. 6. Enyedi György emlékezete

1997. szeptember 2-6. között zajlott az *Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI-XVII. században* címet viselő, négy nyelvű konferencia – angol, német, francia, olasz -, melyet a reneszánsz és barokk irodalom és tágabb értelemben a 16-17. század történetével foglalkozó kutató társaság szervezett. Az unitárius püspök egykori működési helyén, Kolozsvárott rendezett tanácskozás apropóját Enyedi halálának 400. évfordulója szolgáltatta. Káldos János beszámolójából kiolvasható, hogy Magyarországról több mint 120 kutató és egyetemi hallgató utazott Kolozsvárra, de emellett Európa különböző országaiból és a tengeren túlról is több jeles tudós vett részt és természetesen Erdélyből is sok kutató, egyházi személyiség volt jelen az eseményen.¹⁰⁷

A konferencia súlyát jelzi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete mellett képviseltette magát a Magyarországi Unitárius Egyház (Bencze Márton, püspök), az Erdélyi Unitárius Egyház (Szabó Árpád, püspök) és az Erdélyi Múzeum Egyesület is. Az irodalomtörténész cikkében arra is felhívta a figyelmet, hogy „*David Keyes dolgozata (The Harvard Scolium and Enyedi's Influence in America) Enyedi Explicationes című művének egyik Harvard egyetemi példányában található bejegyzések alapján arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi püspök művét ismerték az amerikai unitárius egyház megalapítói is*”.

¹⁰⁵ Kelemen Miklós: i. m. 23-24.

¹⁰⁶ Kelemen Miklós: i. m. 23-24.

¹⁰⁷ Káldos János: Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI-XVII. században, In: Irodalomtörténeti Közlemények (1997), 101. évf., 5-6. füzet, 718. -

http://epa.oszk.hu/00000/00001/00392/pdf/itk_EPA00001_1997_05-06_718-720.pdf - letöltés: 2018. április 3.

Ugyancsak kiemelkedő jelentőséggel bír, a 2015. június 16-án MTA–ELTE HECE Lendület Kutatócsoport által, a püspök születésének 460. évfordulójára megrendezett konferencia. Ennek eredménye a szimpózium anyagaira épülő Enyedi 460. című tanulmánykötet, mely a szakdolgozat elkészítésében is segítségül szolgált. A gyűjteményben szereplő tíz tanulmány az unitárius püspök sokrétű életművének széles körű és forrásgazdag feldolgozását adja. Túri Tamás, a Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Régi Magyar Irodalom képzés doktorandusza a kötet recenziójában¹⁰⁸ arra hívja fel a figyelmet, hogy a 2016-os esztendő mennyire termékenynek bizonyult az unitárius irodalom feltárásának tekintetében. Véleménye szerint a konferencia előadásaiból összeállított tanulmánykötet szakmai szempontból hiánypótló szövegkiadások, melyekben széles körű kutatási eredmények is publikálásra kerültek. A recenzió a kötet érdemei között említi, hogy a szerzők szem előtt tartották az általuk vizsgált szövegek hozzáférhetőségét, ezért tanulmányaik bővelkednek a forrásértékű részletekben. Fontos ugyanakkor azt is megemlíteni, hogy a tanulmányok elsősorban irodalomtörténeti szempontból, Enyedi prédikációinak helyesírási és nyelvi kérdéseit körbejárva vizsgálták a témát, szakdolgozatomban azonban így is két dolgozat – Berkes Juditét, aki korábban máshol is publikálta tanulmányát, illetve Lovas Borbáláét – gondolatait tudtam hasznosítani. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálján, a *r e c i t i* -n olvasható cikk szerint a tanulmányok tökéletesen illeszkednek az unitárius irodalomról szóló legújabb kutatások sorába.

¹⁰⁸ Túri Tamás írása az Enyedi 460-tanulmánykötetről, *r e c i t i*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálja - <http://reciti.hu/2016/3848> - letöltés: 2018. április 8.

VI. Összegzés

Szakedolgozatomban első fejezetében az antitrinitarizmus irányzatainak bemutatására törekedtem. A lexikonokban olvasható definíciók ismertetése után teljes képet próbáltam mutatni arról, hogyan és milyen körülmények között terjedtek el az elsőként a II. században megjelenő szentháromságtagadó eszme gondolatai. Emellett kitértem az erdélyi reformáció következtében egyre nagyobb ismertséget szerző protestáns irányzat tanainak elterjedésére a Kárpát-medencében. Ezt követően Dávid Ferenc személyére és munkásságára koncentráltam, elsősorban azzal a szándékkal, hogy bemutassam azt a folyamatot, amelyet a katolikus pap járt be egészen a tordai országgyűlés pillanatáig.

A következő fejezetben kísérletet tettem arra, hogy a vallásilag megosztott XVI. századi Erdélyről adjak láttelepet. A katolikusnak keresztelt, Dávid Ferenc hatására azonban végül az antitrinitárius irányzat követőjévé vált János Zsigmond uralkodása komoly változásokat hozott Erdély életében. Fejedelemsége idején többek között arról született döntés az országgyűlésben, hogy a királyi városok, mezővárosok és falvak bármelyik vallást követhessék, hitükön való prédikátort tarthassanak. Szót ejtek az 1568-as tordai országgyűlés körüli félreértésekről, melyek hosszú időn keresztül a tudományos élet szerves részei voltak. Tudniillik az éppen 450 éve zajlott országgyűlésen nem mondták ki a vallás és lelkiismeret szabadságát, valamint nem foglalták törvénybe a négy vallás szabadságát és egyenjogúságát sem. Ráműtöttem arra is, hogy az erdélyi törvényekben recepta religio (bevett felekezet) kifejezésről első alkalommal az 1588-as medgyesi országgyűlés hetedik cikkelyében olvashatunk. A szakedolgozatban röviden ismertettem azt az Országgyűlés házelnöke, Kövér László által kezdeményezett törvényjavaslatot is, melynek értelmében január 13-át a vallásszabadság napjává nyilvánították Magyarországon. Ez a friss törvény a moldvai vajda, 1561. december 11. kelt vászlói (Vaslui) nyilatkozatának ismeretében kerülhet más megvilágításba, ugyanis Heraklidész Jakab egyebek mellett azt nyilvánította ki, hogy a hitükért üldözötteket mind szívesen látja országában, és minden támogatást megad nekik, hogy Moldvában kezdjenek új életet.

Az utolsó fejezetben pedig Enyedi György unitárius püspök életére és munkásságára fókuszáltam. Részletesen elemeztem a feltehetően nemesi származású prédikátor tanulmányait és a kornak megfelelően széles körben folytatott külföldi utazásait, melyekről a korabeli források sok esetben – olykor saját maguknak is – ellentmondásosan számolnak be. Külön figyelmet fordítottam Enyedi püspöki feladataira, hiszen a XVI. század végére az

unitáriusok esetében még messze nem fejeződött be a dogmatikai útkeresést is lezáró egyházzá szerveződés folyamata. Irodalomtörténészek és teológusok véleményét tanulmányozva kísérletet tettem a korabeli Erdély legnagyobb egyházi szónokának prédikációval kapcsolatos egyedi vonások bemutatására is, majd egyházirodalmi munkásságát elemeztem. Néhány teológiai témában készült levelezés mellett bemutattam teológiai fő művét, az 1598-ban Kolozsvárott kiadott *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet* című latin nyelven írt könyvet, mely halála után egy évvel jelent meg. A kötet később Európa-szerte nagy érdeklődést kiváltó vitákat gerjesztett, ezáltal rendkívül lényeges szerepet töltött be az antitrinitarizmus megismertetésében az egész kontinensen. A szakdolgozat kitér Enyedi szépirodalmi munkásságára is, melynek középpontjába a 19 évesen írt a *Gisquardus és Gismunda* széphistóriáját helyeztem, és irodalomtörténészek segítségével kísérletet tettem a széphistória jelentőségének bemutatására is. Az utolsó szakaszban szót ejtek arról a két konferenciáról – az egyiket Erdélyben, a másikat Budapesten rendezték - is, mely az unitárius püspök életét és munkásságát volt hivatott bemutatni.

Szakdolgozatomban nem vizsgáltam korábban nem érintett műveket vagy kéziratokat, és nem is teszek eddig nem ismert megállapításokat Enyedi Györgyről, azonban a korábbi irodalom és az utóbbi évek számos új forrását felhasználva és azokat összehasonlítva, elemezve próbálok emléket állítani az unitárius egyház harmadik püspökének, aki korát messze meghaladva egyszerre alkotott maradandót a szépirodalom, a teológia és az egyháztörténet területén.

Irodalomjegyzék

A magyar irodalom története 1600-ig, Szerk: Klaniczay Tibor, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964.

Balázs Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja, Keresztény Magvető (2008), 114. évf., 2. sz.

Balázs Mihály: Felekezetiesség és fikció – Tanulmányok a 16-17. századi irodalmunkról, Balassi Kiadó, Budapest, 2006.

Balázs Mihály: Hitújítás és egyházalapítás között - Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről, Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2016.

Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról In: Credo Evangélikus Műhely. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata (2008), 1-2. sz.

Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság, Erdélyi Múzeum (1994) 56. kötet, 3-4. füzet.

Berkes Katalin: Kikről hallgat Enyedi? - A Héliodórosz-fordítás előzményeihez, In: A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának irodalomtudományi, irodalomtörténeti tanulmányokat közlő sorozata - Acta historiae litterarum hungaricum – Szeged, 2011.

Bitskey István: A Warszewicki-testvérek és Magyarország - Lengyelek és magyarok Európában, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.

Bodrogi Enikő: Egy széphistória hagyománya, In: Erdélyi Múzeum (1995), 57. kötet, 1-2. füzet.

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon, Akadémia Kiadó, Budapest, 1973.

Dézsi Lajos: A XVI. századbeli magyar költők művei 1566-1577, 7. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, 1880.

Egy az Isten, In: Dr. Erdő János: Útmutató évszámok az Unitárius Egyház múltjából, Magyarországi Unitárius Egyház, Budapest, 2015.

Enyedi György válogatott művei – Válogatta Balázs Mihály és Káldos János, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 1997.

Enyedi 460 – Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból, MTA ELTE HECE, Budapest, 2016.

Dr. Erdő János: A tordai ediktum teológiai alapja, In: „A hit Isten ajándéka” 1568-1993, Unitárius Egyház (város nem neveztek meg), 1993.

Fejedelemasszonyok és a vallásszabadság Erdélyben, Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény, Veszprém, 2016.

Forgó András, Guitman Barnabás, Tusor Péter: Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon, Pilisart Kft., Piliscsaba, 2014.

Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568-1900), Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1935.

Gyallyas Pap Domokos: Dávid Ferenc életútja, Dávid Ferenc Egylet, Kolozsvár, 1912.

Guitman Barnabás: Héraklidész Jakab és a moldvai konfesszionalizáció kísérlete. In: Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásaiból. Szerk. Bojtos Anita–Novotnik Ádám, PPKE, Budapest–Piliscsaba, 2016.

Heinrich Arnold: Enyedi György Tancredus király leánya Gismunda és Gisquardus széphistóriája, Magyar Irodalomtörténeti szeminárium, Kolozsvár, 1912.

Heliodori: Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translata Stanislao Varseviczki Polono interprete, Antverpiae, apud Martinul Nutium, 1556.

Jakab Elek: Kolozsvár története Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1870.

Jakab Elek: Enyedi György élete – Keresztény Magvető (1890) Július-augusztusi szám, 4. füzet.

Káldos János: Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI-XVII. században In: Irodalomtörténeti Közlemények (1997), 101. évf., 5-6. füzet.

Kedei Mózes: Az erdélyi unitárius egyház rövid története, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002.

Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: Az erdélyi unitárius egyház története, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005.

Kelemen Miklós: Unitárius Arcképcsarnok - 1. Enyedi György, Heltai Gáspár Kft., Budapest, 1998.

Keresztyén bibliai lexikon, Szerk: Dr. Bartha Tibor, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1995.

Dr. Lőrinczi Mihály: Enyedi György, Unitárius élet (1955), I. szám.

Magyar Katolikus Lexikon, Szerk: Dr. Diós István és Dr. Viczián János, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Debrecen, 1993.

Pallas Nagy Lexikona, I. kötet – Az összes ismeretek enciklopédiája, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1893.

Retkes Attila: Enyedi György, a szépíró püspök, In: Unitárius egyháztörténeti szilánkok, 2010.

Révai Nagy Lexikona, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1911.

Sebestyén Mihály: Erdélyi fejedelmek, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1994.

Simon József: Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma, Világosság (2009) őszi lapszám.

Székely Sándor: Unitária vallás története Erdélyben, Kolozsvár (kiadó nélküli), 1840.

Dr. Tóth György: Dávid Ferencz az unitárius vallás megalapítójának emlékezete, Magyar Unitárius Egyház (kiadási évszám nélkül).

Túri Tamás írása az Enyedi 460-tanulmánykötetről, r e c i t i, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tartalomszolgáltató portálja.

Világvallások – akadémiai lexikonok, Szerk: Görföl Tibor, Máté-Tóth András, Akadémia Kiadó, Magyarország (várost nem neveztek meg), 2009.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig, Akadémia Kiadó, Budapest, 1977.

Nyilatkozat szakdolgozat szerzőség szabályainak betartásáról

Alulírott..... (Netpun kód:.....)

jelen nyilatkozat aláírásával kijelentem, hogy a

..... című szakdolgozatomat

magam készítettem, azt sem más műhelymunka kurzusra, sem szakdolgozatként, sem ezen, sem más egyetemen és szakon, sem én sem más be nem adta értékelésre.

Mindezek alapján jelen dolgozat önálló munkám, annak elkészítésekor betartottam a szerzői jogról szóló 1999. LXXVI törvény szabályait, valamint az egyetem által előírt, a dolgozat készítésére vonatkozó szabályokat, különösen a hivatkozások és idézések tekintetében.

Fentiekén kívül kijelentem, hogy az önállóságra vonatkozóan, a dolgozat készítése közben konzulensem nem tévesztettem meg.

Piliscsaba, 2018.....

.....

Név